

**ИБРОҲИМ
РАҲИМ**

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

ҒАФУР ҒУЛОМ
НОМИДАГИ
БАДИИЙ
АДАБИЁТ
НАШРИЁТИ
ТОШКЕНТ — 1967

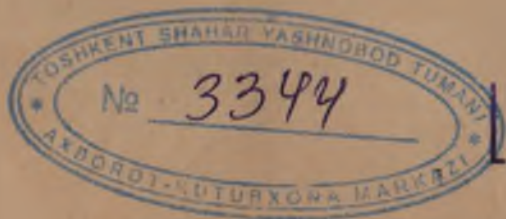
ИБРОҲИМ РАҲИМ

ТАНЛАНГАН АСАРЛАР

УЧ
ТОМЛИК

БИРИНЧИ
ТОМ

ҲИКОЯЛАР ВА ОЧЕРКЛАР

Муҳтарам китобхон!

Таниқли ёзувчимиз Иброҳим Раҳимнинг уч томлик «Танланган асарлар»ининг биринчи китоби босмадан чиқди. Биринчи китобга ёзувчининг ҳикоя ва очерклари кирган. «Танланган асарлар»нинг иккинчи ва учинчи китоби келаси йилда босилиб чиқади.

Раҳим Иброҳим.

Танланган асарлар. 3 томлик. I. Т.

Т., Гафур Ғулом номидаги бадий адабиёт нашриёти, 1967.

I. Т. Ҳикоялар. Очерклар 416-бет.

Рахим И. Избранные произведения. Т. I.

Индекс 7—3—3

Ўз 2

ОЛОВКОР

Ўзбек совет адабиёти — Улуғ Октябрь социалистик революциясининг шонли самарасидир. У юзлаб катта ва кичик ёзувчиларимизнинг шуури ва кўз нури билан, меҳнат ва шижоати билан бунёд бўлган. Улкан нахрда тўлқин кетидан тўлқин келганидек, ижод майдонига ҳам авлод кетидан авлод кириб келаверар экан. Шу маънода Ҳамза, Садриддин Айний, Абдулла Қодирий, Абдулла Авлоний, Муҳаммадшариф Сўфизода каби ёши улуғ устозларимизни бир авлод ҳисобласак, ундан кейинги тўлқинни Ойбек, Ғафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Абдулла Қаҳҳор, Қомил Яшин, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Ғайратий, Собир Абдулла каби сеvimли адибларимизнинг жўшқин ижоди пайдо қилди. Денгиз тўлқини енгил турткидан кучсиз ҳаракат сифатида пайдо бўлади-ю, қирғоққа етиб келгунча куч йиғиб пўртанага айланади. Худди шунингдек адабиётимиздаги етакчи ижодкорлар соясида ва тажрибасида бундан бир неча йиллар аввал камтарона ижод машқ қила бошлаган авлод бугунги кунда ярим асрлик умр кўриб қўйди. Мен бу ўринда Зулфия, Усмон Носир, Шароф Рашидов, Мамарасул Бобоев, Ҳаким Назир, Раҳмат Файзий, Асқад Мухтор, Ҳамид Ғулом, Мирмуҳсин каби туғилган кун эътибори билан ўзаро бир-икки ёш фарқли, аммо ижод ёшига кўра бир авлодни ташкил этувчи ёзувчиларни кўзда тутаман.

Авлод кетидан авлод кириб келмокда майдонга. Бора-бора бугунлар шунчалик кўпайиб кетадики, адабиётшунослар бундай ҳисобдан воз кечадилар. Аммо ўшанда ҳам мазкур авлодни Октябрь тенгдошлари деган тушунча билан ифода этиш мумкин. Ҳар ҳолда адабиётимизнинг улуғ инқилоб йилларида дунёга келган авлоди ҳам ҳозир юбилей ёшига етишди. Шулардан бири, мен сарлавҳада оловкор деб айтган Иброҳим Абдураҳимович Раҳимовдир.

Иброҳим Раҳимнинг ҳикоя ва очерклари, қисса ва романлари публицистик мақола ва киносценарийлари ўзбек адабиёти ва санъати хазинасидан ўзига муносиб ўрин эгаллаган. Улар ҳам, авторнинг номи ҳам ўқувчиларга яхши таниш. Қамини эса ушбу китоб саҳифаларидан ўқиб танишасиз. Шунинг учун ҳам мен гапни қисқа қи-

либ, адабнинг уттиз йилдан ортиқроқ ижодий фаолиятидаги баъзи масалалар ҳақидагина баҳс юритмоқчиман.

* * *

Иброҳим Раҳим биографияси учун характерли ҳолатдан бири унинг ижтимоий активлигидир. 1916 йилда Фарғона области Қува районининг Сойкелди қишлоғида, камбағал оиласида дунёга келган адиб, аввало қишлоқ мактабида ўқиди. Уша йиллари муаллимликни ҳавас қилди ва сўнграқ ўқитувчилар тайёрловчи курсларни битириб, ёш авлод тарбияси билан шуғулланди ва бир қанча вақт район пионер бюросининг раиси ҳам бўлиб ишлади. Адиб ижоди учун яхшигина ҳаётий материал берган бу фаолият 1934 йилгача давом этди.

1934 йилдан то шу кунгача Иброҳим Раҳим бошқа бир ижод университетида машғул. Бу университетнинг номи журналистика. Бундан 32 йил аввал «Қолхоз йўли» сарлавҳаси билан чиқадиган республика газетасида қаламқашлик қила бошлаган Иброҳим Раҳим совет матбуоти саҳифасида адиб сифатида шаклланди. 1939 йилдан буён шонли Коммунистик партия аъзоси бўлган ижодкор ўртоғимиз бу орада партия йўлланмаси билан матбуот соҳасида кўп хизмат қилди. У Улуғ Ватан уруши йилларида фронтда ўзбекча газета чиқаришда қатнашди. Сўнграқ республика радио комитетида эшиттиришлар тайёрлади. «Қизил Ўзбекистон» газетасининг саҳифаларида ҳам унинг анча имзоси бор. Ҳозирги кунда у «Гулистон» журналининг бош муҳарриридир.

Узоқ йиллик журналистлик фаолияти Иброҳим Раҳимни сиёсий актуал мавзуларни топа олишга, ижодда партиявий принципиалликка, ҳаёт темпини тез тушунишга, оператив ижод қилишга ўргатди. У ижодидаги заифлик ва бўш томонларни тезроқ бартараф қилишида ҳам партия матбуотининг таъсири зўр бўлди.

Иброҳим Раҳим ҳаётининг бир қисми Совет Армияси билан боғлиқ. Улуғ Ватан урушидан бир неча йил аввал қизил аскарлар сафига қақирилган адиб то 1940 йилгача Совет Армиясида ғайрат билан хизматда бўлди. Улуғ Ватан урушининг биринчи кунларидаёқ Иброҳим Раҳим армия сафларида сиёсий-тарбиявий иш олиб боришда ҳисса қўшди. Ижодни ҳавас қилиб қўлига қалам олганда ҳам у солдат шинелида эди. Бу гап 1938 йилларга тааллуқли.

Бизнинг ёзувчиларимиз орасида шеър ёзмаган одам йўқ деса муболаға бўлмас. Энг ўта прозаик адибларимиз ҳам бир маҳаллар қофия жуфтлаганлар. Иброҳим Раҳим ҳам шундай қилган.

Едимда, унинг 1939 йилда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» журналинда босилган «Баҳодир» номли илк поэмаси муносиб тўёна бўлди. Ўзбекистоннинг ўн беш йиллиги муносабати билан республика ёзувчилар союзи уюштирган бадий асарлар конкурсиди у иккин-

чи мукофотга сазовор деб топилди. Ана шундай қилиб жиддий ижод китобининг сарлавҳаси қўйилган эди.

Улуғ Ватан уруши арафаларида маҳаллий газета ва журналларда Иброҳим Раҳимнинг бир неча ҳикоялари босилиб чиқди. Ҳали бадий жиҳатдан у қадар пишиқ бўлмаган илк ҳикоялар келажакдаги катта ижод заявқаси эди. Мазкур китобга адибнинг илк ҳикояларидан намуна сифатида «Чегарадан ўтган думсиз ит», «Шовлани қовлаганда» каби асарлари ҳам киритилган.

Улуғ Ватан уруши йилларида Иброҳим Раҳимнинг ҳам ижоди фронт оловларида пишди. Уша давр адабиётининг лейтмотиви бўлган ватанпарварлик ғояси адибнинг «Партизанка» ҳикоясида ҳам, «Ўзбекистон танклари Германия юрагида» деб сарлавҳаланган очеркида ҳам ва бошқа шу давр ижодига оид асарларида ҳам таъсирли тасвирланган. Бу давр ҳаёт кузатишлари унинг кейинроқ ёзилган «Чин муҳаббат» сарлавҳали, ўзбек халқи фарзандларининг Улуғ Ватан уруши фронтларидаги қаҳрамонликларини улуғловчи романига материал бўлди.

Иброҳим Раҳимнинг бадий қобилияти Улуғ Ватан урушидан сўнгги йилларда тўла етишди ва бу даврга келиб унинг ўзига хос хусусиятлари яққолроқ намоён бўла бошлади. Шу хусусиятлардан бири сифатида таъкидлаб ўтиш керакки, унинг бош темаси шу кунги ҳаёт. Иброҳим Раҳим замонавий мавзуни диққат марказига қўйган адиб. Ана шу ижодий принцип сўз устасининг барча жанрдаги асарлари учун тааллуқлидир.

Урушдан сўнгги давр ўзбек адабиётида очерк жанрининг ривожланишида Иброҳим Раҳимнинг хизматлари катта бўлди. Хусусан у чет элларда бўлар экан, у ерда кўрганларини ўзбек ўқувчилари билан баҳам кўришга шошилди ва Хитой, Ҳиндистон, Югославия каби мамлакат халқлари ҳақида асарлар ёзди. Шулардан намуна тарзида мазкур китобга кирган «Югославия учрашувлари» асарини кўрсатиб ўтиш мумкин.

Иброҳим Раҳим очеркнавис сифатида фақат йўл очерклари билангина эмас, балки В. Овечкин, А. Қалинин, Г. Трөвпольскийлар каби қишлоқ ҳўжалиги мавзуидаги проблематик очерклари билан ҳам ўқувчилар оммасига танилган. Ушбу китобда адибнинг ўша хил асарларидан «Механизаторнинг ўйлари», «Жонкуяр» кабилар бор. Авторнинг бу асарларида унинг яна бир ижобий фазилати кўриниб турибди У ҳам бўлса ҳаётда пайдо бўлган прогрессив янгиликни тез топа билиш ва уни ўз вақтида ҳимоя қила билиш қобилиятидир. Унинг 1953 йилда босилиб чиққан очерклар китоби «Янгилик куртаклари» деб аталарди. Шу китоб юқоридаги фикримизнинг далили бўла олади.

Адибнинг ҳикоя ва очеркда ортттирган ижодий тажрибалари ке-

йинроқ унинг йирик эпик асарларга кўчиши учун қулайликлар яратиб берди. Айни вақтда автор шуни яхши тушундики, кичик эпик асарлардаги конкретликларни умумлаштирмай туриб йирик асарлар ёзиш мумкин эмас. Шу борадаги қадамлар тарзида унинг ижодида публицистик мақола ва очерклар пайдо бўлди.

Иброҳим Раҳимнинг урушдан сўнгги давр ҳикоя, очерк ва публицистик мақолаларининг ҳаммаси ҳам бирдек савияда ёзилган эмас. Улардан айримлари ўз вақтида ҳақли танқидга ҳам учраган. Аммо шуни тўла асос билан қайд қилиш керакки, бу даврда адиб жиддий ижодий эволюцияни бошдан кечирди, ўзи ихлос қўйган ижодий жанрларнинг ички қонуниятларини чуқурроқ ўрганди, асарларининг тили устида кунт билан ишлади. Буларнинг ҳаммаси бир бўлиб, унинг фикрини равшанлаб, қаламини қайраб берди. Натижада Иброҳим Раҳимнинг кейинги йилларда яратган «Қўш кечик» очерки ижоддаги партиявийлик, оперативлик ва бадийликнинг ижобий намуналари қаторида қайд қилинишга сазовор.

Ҳар бир адибнинг ўзига жуда маъқул сеvimли ва айни вақтда яхши биладиган мавзуси бўлади. Иброҳим Раҳимнинг шундай мавзуси ўзбек пахтакорларининг шу кунги ҳаётидир. У граммлардан миллион тонналарни бунёд қилувчи мард инсонларни яхши кўради, ҳикояларида ўшаларни улуғлайди. Пахтакорларнинг ҳаётдаги қийинчиликларини яхши билади, проблематик очеркларида шу муаммоларни ҳал қилишга ўз овозини қўшади. Унинг бош қаҳрамонлари Турсуной Охунова ва унинг дугоналари, унинг тасвир объекти Жавод Кўчиев ва унинг жадвали. Унинг энг яхши асарлари «Зангори кема» капитанларига бағишланган.

Иброҳим Раҳим қишлоқ хўжалигининг ҳаётий проблемаларига фаол аралашади дедик. Шундай масалалардан бири пахта теъминининг механизациялаш масаласидир. Бу масала асносида ҳаётдаги илгор ва қолоқ кучлар орасида жиддий кураш кетган йилларда адиб «Зангори кема капитани» қиссасини ёзиб, илгор кучларни бадий образларда улуғлади.

У колхоз меҳнатини тўғри уюштириш, меҳнатга яраша ҳақ тўлаш ва шу борадаги ўз мулоҳазаларини «Ҳилола» қиссасида баён қилди. Бадий жиҳатдан анча пишиқ бўлган бу асарда автор колхоз бухгалтери Ҳилола билан, унинг ҳаётидаги ортиқча исрофгарчиликка аёвсиз бўлган қарашлари билан колхоз хўжалигини кўздан кечирди ва бир қанча фойдали таклифларни ўртага қўйди. Тўғри, баъзи таклифлар мунозарали, аммо бош қаҳрамоннинг ташаббуси ва шижоати, ҳаётга муносабати, принципиал ва дадиллиги, янгиллик излаш хусусияти таҳсинга сазовор. Шунинг учун ҳам «Ҳилола» қиссаси шубҳасиз урушдан сўнгги давр ўзбек прозасининг муҳим ютуқларидан бири ҳисобланади.

Иброҳим Раҳимнинг ўзбек деҳқонлари ҳаётидан кенг ҳикоя қилувчи энг йирик асари «Ҳаёт булоқлари» деб аталган эди. Сўнграқ автор бу романни айтилган танқидий мулоҳазалар асосида қайта ишлади ва «Ихлос» сарлавҳаси билан нашр эттирди. Адибнинг шу мавзу бўйича олиб борган ҳаёт кузатишлари мазкур романда унинг тулиқ ифодасини топган. Айниқса ҳаётдаги янгиликларга автор кўп эътибор берган. Асарнинг бош қаҳрамонлари район партия комитетининг секретарлари Саодат Муродова, фан кандидати ва колхоз раиси Комилжон, илғор колхозчи қиз Анорхон каби образлар шу кунги ҳаётимизнинг энг илғор намояндаларидир.

Романда колхозларни йириклаштириш жараёнидаги асосий конфликт йириклаштиришга қарши кайфиятда бўлган кишиларнинг ҳаракати туфайли пайдо бўлади ва ушбу кайфият Умарали образида умумлаштирилган. Авторнинг танқидига дуч бўлган салбий образлардан яна бири Ғози бўлиб, асар воқеалари давомида автор уни изчил равишда фош қилиб беради.

Асарнинг бадий хусусиятлари ҳақида ҳали ҳам баъзи танқидий фикрларни билдириш мумкину, аммо бу асар ўн-ўн уч йилдан буён ўқувчиларимиз томонидан севилиб ўқиладигани ва адабиётимиз тарихининг мулки бўлиб қолганини асло инкор этиш мумкин эмас.

Иброҳим Раҳим — изланувчан адиб. У ҳаётдаги етакчи темаларни чуқур ўрганади ва уларни имкон борича тез ҳамда кенг ёритишга интилади. Бухоро атрофида таги беҳисоб газ конларининг очилиши ва бу ҳодисанинг республикаимиз экономикасида тутган ўрни кабилар адибга катта илҳом бағишлади. У мазкур темани чуқур эгаллашга киришди. Аввал айрим очерклар ёзди, публицистик мақолаларида ҳам бу темани ёритди. Сўнграқ унинг «Оловкор» қиссаси ўқувчиларга етиб келди. Бу асар рус тилига ҳам таржима қилиниб, адибнинг номини иттифоқимиз миқёсида машҳур қилди. Адиб худди шу мавзуда ҳужжатли фильм яратилишида ҳам актив қатнашди. Ва ниҳоят шу тема «Тақдир» романида кенг ва атрофлича ишланди.

Кекса ва ёш авлод замондошларимизнинг тўлақонли образи яратилган бу романда ҳаёт йўллари ҳар хил бўлса ҳам бир тақдир билан тутилган совет кишилари мадҳ этилади. Худди шулар вакили бўлган Ягона, Бардош Дадашев каби образлар ҳаётини ва бадий жиҳатдан пишиқ, улар ўқувчида ўзига симпатия уйғота олади. Совет кишисининг бахтли тақдири Сурхонбойнинг ҳаётидаги саргузаштлари билан солиштирилганда янада ёрқинроқ очилади.

Бу асар ўзбек совет адабиётининг ҳозирги замон жиддий муваффақиятларидан бири бўлиб, у марказий нашриётлар томонидан кўп минг сонли тираж билан нашр этилгани ҳам тасодифий ҳол эмас, балки бу асар умумсовет адабиётида ҳам эътиборга сазовор романлардан бири эканлигини кўрсатади.

Шуларнинг барчаси Иброҳим Раҳим ўзининг энг яхши асарлари билан ўзбек совет адабиётининг иттифоқ миқёсига олиб чиққан зарбаста адибларимиздан бири деб баҳолашга асос беради.

Сўнгги йилларда Иброҳим Раҳим ижодида этик проблемалар катта ўрин эгаллай бошлади. Бу ҳол унинг «Такдир» романида ҳам, катта-кичик бошқа асарларида ҳам кўп қўринади. Адиб Шуҳрат Аббосов билан ҳамкорликда яратган «Қалбингда қуёш» фильмида эса худди шу проблема диққат марказига қўйилган. Бир оғиз сўз билан айтганда бу фильм тилдаги эмас, дилдаги қуёш мадҳи, инсоннинг беағи — унинг виждони деган гапни шиор қилувчи картинадир. Бу асар ҳам ўзбек санъатини иттифоқ миқёсида шуҳратдор қилган экан, демак, асар ҳақидаги айтиладиган ташақкурнинг бир қисми Иброҳим Раҳимники.

* * *

Ҳақиқий меҳнат халқ томонидан ҳамиша юксак қадрланади. Иброҳим Раҳим ўттиз йилдан ортиқроқ ижоди давомида жуда кўп меҳнат қилди. Москвада чиқадиган умумсовет адабий журналларининг конкурсда ғолиб чиқди, партия ва ҳукумат уни орден ва медаллар билан мукофотлади. Ва у энг катта мукофот — кўп минг сонли ўқувчилар оммасининг эътибор ва ҳурматига сазовор бўлди.

Хўш, бу ҳурматларнинг чин сабаби нимада? Бизнингча, сабаб ҳалол меҳнатда. Ижодий меҳнат адибдан жуда катта куч талаб қилади. Адиб ҳам оддий инсон, унинг илоҳий қуввати йўқ. Аммо унинг барча кучи Коммунистик партия идеалларига тамомила бағишланган қалбида жодир. Прометей — инсонларга олов келтирган қаҳрамон сифатида тарихда машҳур. Назаримда, ҳар бир адиб, маълум маънода Прометейга ўхшайди, у ўқувчиларга кафтида олов келтиради. У қаҳрамонларининг қалбидаги қуёшни қутлайди. Қуёш эса ҳаёт манбаидир. Шу маънода биз бугун эллик ёшга тўлган адиб Иброҳим Раҳимни, унинг ўзидан ибора қарз олиб, «Оловкор» деб атадик. Чиндан ҳам инсонлар қалбини олов билан қизитувчи, ижодкор шахс учун бу ибора жониз, деб ўйлаймиз.

Адиб ҳозир ижодий балоғат ёшида. Умрининг иккинчи ярми асрида ҳам унга ижодий муваффақиятлар тилаймиз. Аминмизки, Иброҳим Раҳим гўзал социалистик замонамиз кишиларини улўғловчи кўплаб янги асарлар ёзиб беради, актуал мавзуларда оператив ижод қилади ва янги асарларининг гоёвий-бадий савияси янада юксакроқ бўлади. Севимли ёзувчимизни юбилей билан қизғин олқишлар эканмиз:— Оловкор адибнинг ғайрат запаси Бухоро газидек бекиёс бўлсин,— деймиз.

Л а з и з Қ А Ю М О В

ХИКОЯЛАР

ЧЕГАРАДАН УТГАН «ДУМСИЗ ИТ»

Кенг саҳрони қоронғилик босди. Катта ўрмон ва дарё ёқасида фақат икки кишининг шивирлаган овози эшитилаётир.

— Бугун ҳавога алланима бўлди, ёмғир ёғмоқда.

— Ўртоқ Миша, ҳушёр бўлиш керак. Бу ер «чегара», жуда нозик жой. Дарёнинг у юзидагилар худди шунақа пайтни пойлайдилар. Жосус ўз «худоси» га ялиниб, ёмғир, шамол, бўронни тилайди. «Уларнинг кўзига қум кирсин, ёмғир зўри билан постни ташлаб кетсин» дейди. Нафаси ўзидан ҳам совук.

— Бари бир, биз бўрондан ҳам, ёмғирдан ҳам қўрқмаймиз. Кўзимизга кирадиган қумлар ҳали тошлар тагида босилиб ётибди. Агар тошлар ҳам кўзғалиб, қумлар кўзимизга кирадиган бўлса, бу киприклар нима қилиб турибди? Уткир киприкларимиз кўз қорачиғимизни асрай олмаса, биз уни нима учун ўстираётимиз? Сен шунга ишонки, вақти келса киприкларимиз ҳам шу нишли найзанинг хизматини бажара олади.

Эҳтимол ҳаво уларнинг ўлкамизга заҳар ташиб ўтиш учун итдай ақиллаётганларини кўриб, ғазабланаётгандир.

— Тиш-ш... шарпа эшитилаётир.

Улар икки ёққа бўлиниб, шарпани таъқиб қилмоқдалар. Баҳодир эмаклаганича белгили сада ёнига кетди. Миша дурбини билан ўз участкасини кўздан кечираётир. Ҳалиги шарпа тобора яқинлашмоқда. 200 метр узоқдан кимдир келаётир. Мишанинг гранати ҳам, Баҳодирнинг пулемёти ҳам тайёр. Лекин ёш ватанпарварларимиз

узоқдан келаётганга ўқни хайф кўриб, уни тириклай қўлга туширишнинг пайидалар.

Номаълум гавда яқинлашиб қолди. Баҳодир бор овоз билан:

— Тўхта! Қим келаётир?!— деди.

— Мен, кузатувчи.

— Қимирламанг! Фамилиянгизни айтинг!

— Лейтенант Соловьев.

— Баҳодир ўз лейтенантини таниди ва жангга ҳозирлаган пулемётини ёнига олди.

— Ўртоқ начальник! Қизил аскар Баҳодир Ўсаров ва Миша Даниловлар «Н» участкада дежурлик вазифасини ўтаётирмиз. Сменани тўла ва камчиликсиз қабул қилдик. Ҳозиргача ҳеч қандай ҳодиса рўй бергани йўқ.

Лейтенант рапортни қабул қилди:

— Хизматда давом этингиз!

— Есть! Хизматда давом этамиз.

Шамол тўхтади. Унда-бунда ёмғир томчилари тушиб турибди. Миша Баҳодирнинг беҳуда ваҳмачи эканини айтди. Баҳодир ҳам жиддий тусда гапира кетди.

— Сен одам ғазабини ҳам, табиатнинг ўжарлигини ҳам, беш панжангга ўхшата берма. Қизил аскар ҳар нарсадан ҳушёр, ҳар нарсадан ўткир, ҳар нарсадан кучли бўлиши керак. «Қизил аскар юрса агар, титрайди тоғлар», деган ашула бежиз деб ўйлайсанми? Агар кичкинагина шарпа эшитсанг ҳам, чегарага душман келаётибдимикан, деб ўйлашинг ва бирор дарахт ёки хашакнинг бежиз қимирлашини сезсанг ҳам шу жойда кўпоровчи уя қурмаганмикин, деб мулоҳаза қилишинг керак.

Сен ҳали киприклар тўғрисида гапирдинг, менинг бу сўзим соқчи кўзларига тааллуқлидир. Соқчи халқимизнинг бахтини сақлаш учун чегарага келтирилади. Соқчи постда турар экан, кўзи Ўзоқ Шарқдан Ғарбий чегарагача, Тинч океандан Болтиқ денгизигача етиб туриши ва у ғазабланганда кўзлари душман кўксини ёриб кетадиган ўткир тигдай бўлиши керак.

Яна шарпа эшитилди: Миша дурбин билан кузатмоқда.

— Ит... жуда катта ит!

* * *

— Ўртоқ начальник, рўй берган ҳодисани айтиб беришга ижозат этинг!

— Марҳамат.

Баҳодир начальникка гапира бошлади.

— ... Уни жуда усталик билан кузата бошладик. У ёқ-бу ёққа юрди. Штабимизга тикилиб-тикилиб панжарадан ўтди-да, чинорнинг пўстлогини ғажиб бир парчасини тишлаб кетди.

— Давом этинг, ундан сўнг нима бўлди?

— Мен яқинлашаётганимда у вайсаганича чакалакзорга кириб, қоронғиликда ғойиб бўлди.

— Нима учун «Тўхта! Қўтар қўлингни!» деб команда бермадингиз?

— Мен уни командага итоат қиладиган ит эмас эканини билар эдим. Шеригимнинг «кет-кет» деган товуши менга кўнгилсиз туюлди.

— Сўнгра нима бўлди?— Застава начальниги безовталанар эди.

— У, қочиб кетди, излаб-излаб тополмадим. Мен унинг ҳақиқий итлигига ишонмайман. Итнинг оёғи бунчалик йўғон бўлмас эди. Қашқир десам қашқир эмас, олдинги оёғидан орқа оёқлари катта...

— Масала равшан!— деди ошиқиб начальник,— сизга кўринган нарса ит ҳам эмас, қашқир ҳам эмас. Лекин у барча йиртқич ҳайвонлардан ҳам йиртқичроқ нарса! Аблахларнинг куни шунга қолибди-да.

— Мен уни ушламасдан қўймайман, ўртоқ начальник.

— Ўртоқ Ўсаров, сиз постга етиб боринг! У якка эмас. Даниловга ҳам буйруғимнинг мазмунини айтинг. 100 метр оралиғида бир-бирларингиз билан алоқа боғлаб турингиз. «Н» пост кучайтирилади, оралиққа секретлар қўямиз, ўзингиз билан бирга Йўлбарсни олиб кетингиз.

— Есть! Постга қайтиб бориб, Даниловга буйруғингизни тошираман. 100 метр оралиғида кузатувчилик қиламиз, ўзим билан Йўлбарсни олиб кетаман, дежурга ёрдамчи секретларни кутамиз.

— Жунайверинг!

— Есть!

Улар тайинланган жойда туради. Баҳодир телефонда секретлар билан алоқа боғлаб турибди. Ана учинчи секретдан телефон қилдилар.

— Келаётир!..

Баҳодир ҳаммасига топшириқ берди ва ҳеч тўхтаб

бўлмайдиган ғазаб қалтироғи остида шубҳали дарахт-
ларга қараб жўнади.

* *

*

Яқиндан шивир-шивир эшитилди:

— Данилов!

— Мен!

— Узоқлашиб кетдинг, юз метр...

— Эшитаман!

— Ана, дарахт остига қара!

— Кўряпман, унга Йўлбарсни юбориш керак,— деди
Миша.

— Шошилма, у ҳозир қўлга тушади, бизга унинг бир
ўзи эмас, барча шериклари ҳам керак!

— Ҳозирча бориға барака деявер, бошлиғи қўлга
тушди, тамом. Бошқаларининг ҳам жиловни ўз қўлимизда
бўлади, танобидан тортсанг чувалашиб келишини томо-
ша қиласан.

Баҳодир унинг сўзларини бўлди.

— Тиш-ш-ш, овозингни чиқарма, чинор остига яна би-
ри келди, тўпланаётирлар.

Баҳодир ва Миша! Йўлбарс орқасидан эргашиб бо-
рар эдилар. Йўлбарс заставанинг энг яхши ити, унинг
хушёр ва чаққонлигига тараф йўк. У қўлига тушган жи-
ноятчини заставага келтириш учун ёки тайинланган жой-
да сақлаб туриш учун қурол, ўқ-дори ҳам талаб қилмай-
ди. Агар у, бирон жиноятчини, қоида бузувчини ушласа,
унинг жиноятини исбот қилиш учун уни жиноят устида
қўлга тушган жойидан бир қарич ҳам жилдирмайди, жи-
ноятчини застава кишиларига қувонч билан билдиради.

Баҳодир Йўлбарснинг ҳаракатларини кузатиб туриб-
ди. Йўлбарс алланарсани йўқотгандек тоқатсизланаётир.
Тўқнашмоқчи бўлган душман шу ўртадан йироқлашгани
йўк. Фақат у кўзга кўринмайди.

Хийлакорлик ва маккорликлар ўткир кўз соқчилар
ва сезгир Йўлбарс чангалидан қочиб қутулолмайди. Йўл-
барс бирдан дарахт устига жойлашиб олган «ит»га таш-
ланди.

Йўлбарс биринчи ҳаракати учун душмандан олган
ўлжасини вожатийга топширди. Бу ўлжа жуда таажжуб-
ланадиган ҳодиса эди. Қизиқ, Йўлбарснинг оғзида ит-
нинг бут-бутун думи турибди. Бироқ бу янги юлинган ит
думи эмас, балки эски пўстакдан, ясама дум экан. Сир

очилди, дарахт остида хазондек қалтираётган «думсиз ит» қўлга тушди. Уни заставага олиб кетдилар. Баҳодир Йўлбарс билан ўз постида қолди.

Баҳодир бир қиз билан учрашиб қолди. У походга қатнашиб чарчаган кишиларга ўхшайди. Бирок у, бемаҳалда чегарага нима учун келган? Баҳодир ундан нимадир сўрамоқчи эди, ҳадиксираган қиз ундан илгарироқ сўз очди:

— Яхши йигит, менинг овчи итимни кўрмадингизми?

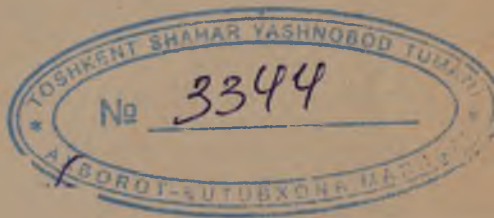
— Итингиз йўлда адашиб қолган экан, биз уни саклаб турибмиз. Юринг, ўзингиз билан олиб кетинг. Баҳодир уни начальник ёнига олиб келди. Баҳодир застава ёнида Данилов олиб келаётган яна бир номаълум кишини кўрди. У киши: «Яхши йигитлар, бекорга мени йўлдан қолдираётирсизлар»,— деб ёлвормоқда эди. Бирок у довулда қолган бойўғлидек шумшайган ҳолда титрар эди. Баҳодир ўзига ўзи: «бу ҳам ит қидириб юрган овчидир» деб қўйди.

* *
*

Улар ҳодисаларни чегара дафтарига ёзиб қўйишлари керак эди. Старший дежур Баҳодир Ўсаров чегара дафтариини тўлдираётиб маккорларнинг қилмишларига кулар эди.

Қиз итини йўқотган эмиш, начальник ҳам тоза боплади ку: «Итингизни танийсизми? Сизлар томонда итлар камчил бўлса керакки, одамлардан янгича итлар, сунъий равишда овчи думсиз итлар ясабсизлар...» деди, начальник. Қиз индамайди. Сизларнинг совет тупроғига овга юборган бошлиқларнингиз чучварани хом санайдилар, деса ҳам қиз индамайди. Улар индамайдилар, фақат ерга қарайдилар.

1939.

ОҚ ФИНЛАР ХУРУЖИ

I

Командирнинг қўл соати миллари чегара қисмларининг патрулларидек чаққон ва шиддат билан олға силжимоқда. Қоронғи туман кишининг кўзини чимакдек тўсиб, ўрмон дарахтларини сатин чимилдиқ ичига олади. Ҳаммаёқда жимжитлик бўлгандан, командир соатининг чиқиллаган овози барала эшитилмоқда. Қисмнинг жангчилари палаткалар ичида бир-бирига бош қўйишиб ухлаётир. Бир ҳафтадан бери финлар ўқ, замбарак отади. Кеча фин замбаракларидан отилган етти снаряд икки кичик командир ва беш жангчимизни нобуд қилди. Улар яна бугун замбарак отмоқчи, яна бир нечамизни йиқитмоқчи. Биз нимагадир жавоб қайтармаяпмиз. «Отайлик, биз ҳам отайлик!» десак «йўқ, йўқ» дейишади. Ҳамма буйруқ, фақат буйруқ кутади. Буйруқсиз ҳеч иш қилиш мумкин эмас.

Батальон жангчиларининг кеча жуда эрта уйқуга тушиб, бугун ҳам уйқуда ётиши ҳам буйруқ билан бўлди. Жангчилар кўпроқ дам олиб, илк саҳар уйғонсин, сўнг-ра тайёрлансин, шайлансин, деган мазмунда буйруқ келди. Кундузи билан қор кураб, йўл очиб, турли тайёргарлик кўрган жангчилар дам олмоқдалар, кўплари кўзи юмук ухлагандек ётишибди. Лекин кўмондон жанговар минутларни кутиб, енгил нафас олади. Одатда бундай чоғлар жангчининг уйқуси «Бисмиллодан қочган шайтондек» қочиб кетади... Ҳамма буйруқни, фақат буйруқни кутади...

— Подъём!— команда берилди. Жангчилар бутун снаряжениялари билан саф тортиб турибдилар. Комиссар қўйин фонари ёруғида буйрукни ўқиди. Ҳамманинг юзида кулдиргичлар ўйнади, кўзлари пирпираб чакмоқдек ялтираб кетди. Комиссар фонарни учирди. Чегарада, айниқса шундай масъулиятли минутларда ёруғ чиқариш ўзини-ўзи душманга тутиб беришдек сўз эди. Кейин комиссар меҳрибонлик билан ўз жангчиларига қаради, қисм командири ҳам қаради. Уларнинг ўткир кўзларида ватанпарвар кишиларга хос тетиклик, шодлик, бирикиш ва мушт бўлиб ғужумланаётган панжалар ва қоронғилик жимжимаси орасидан ярқираб турган садаф тишлар кўринарди.

Ана фронт. Вишка устида дурбинли Шюцкорлар турибди. Вишка атрофларида найзали кишилар, батареялар, пулемёт уйлари, ўт сочувчилар отряди ва сапёрлар турибди. Улар ҳам команда кутаётирлар, биз ҳам.

Батареялар тилга кирган. Улар зарбидан осмонда момақалдироқ пайдо бўлди, ерлар ларза билан тебрана бошлади. Чегара уйларининг ойнаклари ва деразалари синиб учиб кетган эди. Оёк остимиздан узилиб чиқаётган снарядлар олачипор ёғочларнинг орқасидан иш кўрсата бошлади. Дарахтлар синиб, барглари тўкилар, ярим музлаган кўлларнинг балчиқлари кўкларга кўтарилиб яна ерга тушарди. Уша ёқда кўзимизга снаряд кўкка кўтарган погонлар ва киши гавдалари кўринарди. Энди тонг отаётган бўлса ҳам, Ғарбий ўрмон кун ботаётганда уфқда пайдо бўладиган ўлик офтоб шуъласи каби қизғин, қорли ерлари эса кулдек қора кўринарди. Артиллерия кононадаси тўхтади. Пиёда аскарлар аллақачон чегара лентасининг нариги томонида юрардилар. Сапёрлар кулоқларига боғлаб олган асбоблари билан миналар қидириб, куракларида қорлар кураб борардилар. Улар очган йўл, улар тозалаган дала ва улар қурган кўприклардан тинмай қизил юлдузли аскарлар, танклар ўтарди.

— Халқимиз учун олға! «Ленинград хавфсиз қилинсин! Буюк Ватан учун ура... урра!..» деган товушлар қайта-қайта кўтарилар ва жаранглаб кетарди.

Финлар — Шюцкор бандитлар сира истамай, ночор ва почор миналик дала, балчиқли кўл, тиканли тўқай ва ўрмонларни ташлаб орқага чекинардилар. Қизил Армия қисмлари олға ва олға юрарди. Уларни боши берк тор ва

корли йўл, қорли ўрмонлар, ялмоғиз балчиқзорлар кутарди. Дарахтлар устидан отилаётган ўқлар ва пистирма пулемётлар кутарди. Бироқ, совет азаматлари тизза бўйи қор ва музламаган алдамчи балчиқларни кечар, жон олиб, жон бериб, ҳамон олға борардилар...

II

Кечаси билан тинчлик бўлмади. Ҳар қайси дарахт ва ҳашақнинг остидан милтиқ товуши чиқиб, ўқлар учарди. Субҳидамда, фақат субҳидамдагина дайди ўқлар фронт отишмаларига айланди. Оқ финлар кеча кечаси тарқалиб кетган рота ва қисмларини тўпламоқда. Оқ финларнинг қидириш сигнали тинмай ишлаётир. Тонготарда бошланган ҳаракат анча оғир бўлди. Торгина ноқулай йўллар яна торайиб зовурларга айланиб кетган эди. Бу йўлларда совет ва фин снарядларининг воронкалари, гильзалари ётибди. Ҳар бир қадам йўл тузатилиши ва тозаланиши керак!

Қизил Армия қисмлари уч эшелонга бўлиниб бораётир. Фронлда юзма-юз турганлар биринчи, ундан кейингиларни иккинчи ва учинчи эшелон деб айтилади... Биринчи эшелонда борувчиларнинг кўпи инженер қисмлари, сапёрлар ва пиёдалардир. Улар ёнида ва орқасида танклар... Бу жойда хусусият бошқа урушларнинг шароитидагидек эмас эди. Шунинг учун ҳам танклар пиёдалар олдида эмас, улар орқасида ва сапёрлар кетидан борарди. Йўл бузуқ ва хавфли. Ўқ визиллаб, олдинги сафдаги кишиларни аридек чақиб олмоқда. Душман пистирма бўлиб олган, отади, отади...

Жангчилар ғазабланадилар. Душманни тириклайин ушлаб сазойи қилгиси келади ва олға ташланади. Яна бир неча кишиларнинг бадани ари чаққандай бўлади, иссиқ қон оқади... Жангчилар олға силжимоқдалар... Йўлда чакалакзорли ўрмон, балчиқлик кўл ва снаряд қўйган зовурлар кўндаланг турибди.

— Сапёрлар ишга!

Милтиқ ва пистолетлар билан қуроолланган, елкасига белкурак ва белига ойболта осган бир нечта жангчилар келиб, лейтенант Радионовга ҳаёт беришди. Улар ишга тушдилар. Ҳар ким ўз ишини қилади, бири ер қовлаб чуқурликка ташласа, иккинчиси текислайди, учинчиси эса

устини қотиради. Сўнгра бир-бирлари билан иш алмашади. Лейтенант жуда секин ва қисқа гапиради.

— Яна беш замбар тупроқ.

— Есть, яна беш...

Буйруқни такрорловчилар ҳам жуда паст товуш билан ва жуда тез гапирадилар. Бир ёқдан текисланган йўл яна иккинчи ёқдан ўйилмоқда. Оқ финларнинг снарядлари ҳеч узилмай портлаб туради.

Танклар олға қараб югуриб кетишди, орқасидан пиёдалар... Сапёрлар бўлса танкларнинг қанотига ва думларига осилиб кетаётирлар. Танклардан орқада қолиш сапёрлар учун уят, сапёрларсиз олға кетиш эса, танклар учун хавф-хатар эди. Улар бир-бирларига боғлиқ ва жуда дўст.

Фронтнинг бошқа участкаларида биринчи эшелон қисмлари йўл қилиш билан овора эди. Қисмлар билан ер телефон орқали сузлашадиган ва ўзаро берилаётган маълумотларда, оқ финларнинг жуда катта қаршилиқ билан чекинаётгани ва қизил аскарларнинг ўқ ва оловлар орасидан йўл очиб, олға бораётгани айтиларди. Батальон, полк ва дивизия штабларига тўпланган доклад қогозларида бугун етти километргача олдинга юрилгани айтилса ҳам, ким қанча ва нималар йўқотилгани айтилмаган эди. Булар жуда қисқа айтиларди: «Талафот икки томонда ҳам бор!» Ҳар икки томоннинг кўрган талафоти ҳисобга олинмоқда...

III

Ҳамма осмонга қаради. Қизил юлдузли учар қушлар кўкда ёйилиб борарди. Учтадан, тўққизтадан ва ўттиз еттитадан... Жанговар ҳаво кемалар душман «нопуштаси» учун насибалар олиб борарди. Уч кундан бери кеча ва кундуз тепамизга душман аэропланлари келаётир. Улар бомба ва суюқ ўт ташлайди, пулемётлардан ўқлар ёмғири қуяди. Дала аэродромларида шайланиб турган қирувчи самолётларда совет лочинлари кўтарилгач, улар ўрмонлар орқасига қочишади. Бизникилар қувлаб Вийбурггача, Хельсинкигача узатишади. Ёки қанотига сув пуркаб ўрмонларда, зовур ва жилғаларда қолдиради. Ҳаво кемаларимизнинг штурвали Чкалов ва

Серов каби устозларнинг моҳир шогирдлари қўлида. Улар ҳарбий завод, истеҳком ва казармаларга «Ворошилов килограммлари»ни ташлайдилар. Оппоқ қор остидан қора тупроқлар ёки батареяларнинг ғилдираклари кўтарилиб, офицерларнинг погонлари куюётгандагина қайтадилар. Қизил Армия жангчилари арчаларнинг паналарида, тошларнинг орқасида пайт пойлаб турибди. «Бомбавоз» лардан сўнг уларнинг «урра» овози ва найзаси ишга тушади. Ана: қисм командири қараб турган дурбиндан қор ва тупроққа қўшилиб кетган гавдалари инграб ётган шюцкорлар кўринаётир...

IV

Батальон Кулки Ярви қишлоғига яқинлашганда душманнинг замбарағи ҳам, миномёти ҳам жим қолди. Фақат қоронғилик ичида буруқсиган тутун кўринарди. Кечагина бу қишлоқда оқ финларнинг икки полки ва бир миномёт батальони турган ва улар отган миналар икки танкимиз ғилдирагини узиб ташлаган эди. Ўқнинг қаёқдан учиб келаётгани кўринмаса ҳам унинг гуриллаган товушидан ўқнинг қаёқдан чиқаётганини билса бўларди. Снарядлар чиқаётган томонни эса, зарбига қараб билиш мумкин. Ҳар бири одамдек келадиган оғир снарядлар ҳам учиб келаётганида киши кўзига илинмайди, фақат хаёлдек тез ва аридек ғўнғиллаб ўтади. Қишлоққа киришда ҳам душман батареяси индамади, аммо пистирмадаги пулемётлар уяси бузилган чумолидек тўзий бошлади.

Кечки пайт, қишлоққа Қизил байроқча осиб қўйиш учун шунча кидириб бутунроқ бир иморат топа олмадик... Буруқсиган тутун ҳали ҳам тугагани йўқ. Қишлоқ куюётир, ёғоч уйлар уч кундан бери ўт ичида. Нега бундай? Бизнинг самолётларимиз ҳеч маҳал куйдирувчи бомбалар ташламаган, батареяларимиз қишлоққа ўт очгани ҳам йўқ. Мина ташламасданоқ нега булар ўт ичида?

Финляндиянинг 33 минг кўли бор. Агар финлар давлати 388 минг квадрат километрли майдонда бўлса, шунинг учдан бир қисми кўл, тўқайзорлик ва қолган қисми ўрмон. Одамлар қаерда яшайди? Одамлар чакалакзор ўрмонларнинг ковак кандикларида, жилға бўйларида ва кўл ёқаларида яшайдилар. У ерда одамлар ҳар турли

умр кечиради. Шаҳарда яшайдиган кишилар ҳам бор. Уларнинг кўпи буржуйлар дейилади. Бу қишлоқ Ладога кўли билан Болтиқ денгизидан оқиб турган Випурий қуйилмаси ўртасида. Бу жойнинг Қаля бўйни дейдилар. Батальон командирлари қишлоқни оралаб юрибди. Қўқ-қайиб кўринган мўри туйнуклари, уюлиб ётган ёғочлар ёниб кулга айланмоқда. Қапалакдек учиб тушаётган қор ёнғиннинг жаҳлига тегяпти. Олов дам қорайиб, дам қизариб кетяпти.

— Эҳ, бу уй қандай чиройли экан...

Жангчилар бу гўзал иморатларнинг тақдирига қанчалик ачинмасинлар ёнғинни тўхтатиб бўлмас эди. Иморатлар эса, бир-бирларига ўчакишгандек алангаланиб ёнар эди. Кун қорайиб кетди. Олдинги қатордаги урушаётган жангчиларга яна смена юбориш керак, улар уч соатдан бери окопда. Ёнаётган қишлоққа яна миномёт ўтлари тушаётир, уруш борган сари авжига чиқмоқда. Жангдан қайтувчи аскар ва командирларга иссиқроқ ёки қуруқроқ жой керак. Улар бир неча соат қор босиб ва қорга босилиб турибдилар. Окоп ҳам қорда, истехкомлар ҳам қор ичида. Биқининг қор ёки балчиққа ботади, чиғаноқларинг зиркирайди, тизза кўзлари ҳам безиллайди. Шуларнинг ҳаммаси қор ёки балчиқдан бўлади. Қор кишига тошдан қаттиқ, игнадан нишли, заҳардан аччиқ ва симобдан суюқ сезиларди. Аммо унинг яхши хусусиятлари жуда кўп. У, юзларини совуқ олган кишиларга даво ҳам бўла олади. Уч кунгача қор устида ва қор остида ётиб юрдик, қор — тўшак, қор — кўрпа эди.

Бугун қишлоққа кетдик. Тепаси ёпиқ, атрофи берк жойда ётиб ором олишни истайди киши. Командирлар ўт ичида бутун қишлоқни кезиб чиқишди.

— Жой топдик!— лейтенант Радионов майорга доклад қилди.

— Қанча?

— Бир уй, икки ертўла!

— Яхши, уни тозалангиз, ертўлага икки батальон, уйга эса, уч пиёда ротаси жойлансин!

— Есть!

— Қолган жангчилар учун шалашлар қилингиз.

— Есть ўртоқ майор! Майор Журавлев биринчи эшелоннинг бошлиғи эди. Дивизия ўрмон ва кўл бўйларидан қишлоққа кўчиб келгач, Кулки Ярви қишлоғининг гарнизон бошлиғи бўлиб қолди. Кейин лейтенант Радионовни

гарнизон коменданти этиб тайинладилар. Комендантнинг иши жангчиларни гарнизонга жойлаштириш ва гарнизон мудофаасини уюштиришдан иборат эди. Радионов етти жангчи билан ёнмай қолган уйга ва топилган ертўлаларга борди. Уйнинг деразалари синдирилиб ташланган, устунлари арралаб қўйилган эди. Радионов биринчи уйга қадам қўйгани ҳамон катта эшик ағанаб тушди, уст-устига миналар портлади. Кўчадан келаётган кишилар мина ўти кўтарилиб кўкларга чиқараётган том сополларини кўрдилар. Яна уст-устига портлаш овозлари эшитилди... Портлашдан кейин жангчилар Қизил аскарларнинг жонсиз жасадларинигина топдилар.

Гарнизон коменданти эса, кўзларини юмиб, ҳушсиз ётарди...

1939

КАВКАЗ

I

Финляндия жангларины тамомлаб Кавказга бормоқ-дамиз.

Кавказ тоғларга ва боғларга сероб жой!

Боғлар ширин-шакар меваси, хушбўй гулу райҳони, соя салқини ва сайроқи булбули билан кишини ўзига қанчалар ром этса, тоғларнинг ҳам ўзига хос жозибаси борки, бир боқсангиз дилингиз боғланиб қолади.

Менинг шинавандаларга айтмоқчи бўлган еттига гапим бор. Еттови ҳам бир тоққа, у тоғ эса, еттовига боғлиқ. Сиз ушбу сатрлар орқасидан эргашиб бора берсангиз, улар сизни худди ўша тоққа, ўша боққа, ўша гулхан, ўша майдон, ўша саҳро ва бир тарвузни иккига бўлиб, оқу қизилга ажратиб турган қирғоқларга олиб боради!

Бизни бу ёққа катта иштиёқ — Ватан олдидаги муқаддас бурч олиб келди, биз келаётимиз.

Эшелонимиз дарё кўпригини босиб ўтиб тўхтади. Биз, йигирма яшарли казакни комиссар, комиссарни ёзувчи, ёзувчини академик қилган дарёга тикилардик. Дарё сувлари жимирлаб вагонларимизни аллалар, гоҳи жимжимасини бузиб, сапчиб бизга ташланар, қизил юз ва юлдузларга қарар эди.

— Лўли боласимисан?

Станцияда одам жуда кўп эди. Казаклар... Лўлилар... Лўлиларнинг «балалайкаси» чилдирмадай чарсиллаб «Тинч Дон»ни ўйинга солар эди.

Улар мени лўлига, фронтга кетган лўли болаларига ўхшатибдилар. Қорли, изғиринли Кавказ, офтобли Кав-

каз... Менинг жавобимдан кейингина англадиларки, мен улар ўхшатган болалар тоифасидан эмасдим.

Поезд юриб кетди. Бизни гулга кўмган кишилар орқада қола бошладилар. Биз, кишилар берган гуллари-мизни совет халқининг севикли ёзувчиси Михаил Шолоховга тутдик. Ватанпарвар большевик ва руҳ инженери гулларга ўралган «Тинч Дон»ни бизга узатди:

— Қисм библиотекасига!— деди у.

— «Тинч Дон»ни ўқидик ва «Тинч Дон»ни ўз колхозимиз билан кўрдик. Аксениялар трагедияси, улуғ граждандлик ва Дон тарихини яратувчи қаҳрамонлар ҳозиргина бизни кузатиб, орқамиздан гуллар отиб қолдилар.

Дон қолди! Донга ёнбошлаган Ростов ҳам қолаётир. Шаҳар ҳамон бизни кутар ва кузатар эди.

Масалан: минг-минг машиналари билан комбайн заводи орқамизда бизни узатиб келаётган бўлса, минг-минг учар отлари билан комбинати ва бир неча комбинатлар қизил байроқларини ҳилпиратиб йўлимизга чиқиб турмокда!

Дон — биринчи отлик армиянинг туғилган, ўсган, вояга етган жойи! Семён Будённыйни машҳур қилган, аргумоқ отларни етиштирган, машҳур «пулат дивизия»га қайиқлар берган ва атаманларни домига тортиб кетган ҳам ана шу «Тинч Дон» эди.

Ўзи тинч бўлгани билан Дон ҳам кўпни кўрган.

— Ростов — Доннинг лабгардони, штаби! Дон бутунича Ростовга итоат қилади! У 20 йилдан бери шаҳарга электр қуввати беради, балиқ беради, у 315 минг гектар экинни суғоради. Қайиқ ва пароходларни елкасида кўтариб юради!.. Боринги, ростовликлар нима деса ўшани қилади.

Совет Иттифоқининг Қаҳрамони Антон Рижигов Дон балиқчиларидан. Унинг отаси 19 йил балиқ овлаб, бир қайиғи иккита бўлмаганидан кейин, тутган балиқларини атаманлар олиб кўя берганидан кейин ўзини ана шу Донга ташлаб фарқ бўлган. Антон отаси ўлгандан кейин ҳам балиқчилик қилган, отасидан қолган қайиқни атаман Гайдук тортиб олгач, Дондан кетиб қолган...

У ўша... севимли ва мудҳиш Донни бир неча йилдан бери энди кўраётир.

Антон, Дондан кетиб Вөлгага борган. Қарол юриб эзилгач, азоб берган бойлардан кетиб, ўқишга кирган. У сув инженери унвонини олган. Рижиговнинг ҳарбийга

келганига ҳам 8 йил бўлди. Икки йилдан бери лейтенант. Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвонини олганига ўттиз бир кун бўлди! У бу унвонни Финляндиянинг қорли ўрмонларида тоғни-тошга уриб юриб олди.

Поезд кетаётир. Дон дарёси Антон Рижиков олдида юзи шувут кишилардай мўлт-мўлт қилиб, орқасига қарамай оқар эди...

II

Салом Боку!

Қуюқ туман шаҳарни кўмиб кетмоқчи, туман ҳаводан ёмғирлар сингари ёғилиб, булутлар каби атака қилаётир. Шаҳарнинг ҳаво ҳужумига, туманларга қарши чоралари бор. Қоронғилик атака бошлаганида ўн беш миллион лампочка бирданига «ялт» этиб туманни шаҳар зонасидан қувлаб юборди. Йиғилаётган булут шаҳар боғлари-га, асфальт кўчаларга тушолмай, шаҳар устида парвоналардай айланиб юради. Тонг отганда ноилож қайтиб кетади!

Шаҳарнинг бир миллион ёши қариси ва йигит-қизлари бор. Шаҳар жуда обод! Уни кунчиқардан, кунботардан баланд-баланд тоғлар тизилиб томоша қилиб туради. Жанубда бўлса, Каспий суви унинг жамолини кўрмоққа ошиқи беқарор бўлиб, денгиздан бўйнини чўзади, сапчиб-сапчиб чиқа олмагач, зарда қилиб ўзини портларга уради, тўлғанади, тўлқинланади.

Шаҳар Ильич чироқлари билан товланиб турибди. Биз шаҳардан кўзимизни узмаймиз. Аскарлар ва сулаймонлар, гулчеҳралар ва осиелар айланишиб юришибди. Бировлар шошилиб орқа-олдига қарамай, бошқалари оҳиста ва оҳиста... яна бировлар қўлтиклашиб ўтаётирлар.

Шаҳарда бир миллион киши яшайди! Ана шу бир миллион киши ёш ва қариларнинг ҳаммаси бизни кўргани келибди шекилли, деб ўйладим. Улар — ишчилар, кончилар, артистлар, ёзувчилар.

— Сен мусулмонмисан?— деб сўради бир чол.

Озарбайжонлик чолнинг сўзларини тушундим, у ҳам менинг сўзларимни тушунди. Қаршимда оппоқ соқолларини силаётган чол 1916 йили мардикор бўлиб тошкентлик Рихси Додхонинг ўғли Раҳматилла эвазига... «Оренбург бориб, ўрмон ичига йўл солган» экан. Ушандан бери

Тошкентни кўрмаган эмиш. «Рихси Додхо қаёқда экан?» деб сўрайди у. Чол менинг жавобимни эшитгач, соқолларини қимирлатиб кулди, кула бериб кўзларидан ёш чиқиб кетди...

Ишчилар, кон ишчилари ва уларнинг болалари улар билан цистернада нефть ва бензин олиб келибдилар.

— Танклар, машиналар, самолётлар учун!

Шаҳар қора олтинлар шаҳри, нефтлар шаҳри, фақат қора олтинларнинггина шаҳри эмас, балки оқ олтинларнинг ҳам, маданиятнинг ҳам, Низомий ва Охундовларнинг ҳам шаҳри! Революционер шаҳар, йигирма олти комиссарни яратган, ўз бағрида яна бир неча комиссарни етиштирган шаҳар!

— Сизлар бору бизлар бор!— Улар Қизил Армиядан хурсанд.

— Агар... кечаги самолётлар...

Нефтчиларнинг олдида ошқовоқнинг ёғини олган авлиёлар ҳам ип эшолмайди... Нефть ишчиси Оллоёров нима учун учта орден тақиб юрибди? У ҳар парма солганида ернинг киндигини суғуриб олгандай бўлади! Ахир мамлакатга керакли бўлган нефтнинг учдан икки қисмини улгуриб бериш осон ишми? Оллоёров ва оллоёровчилар бўлмаса Кавказ тоғлари бировга нефть беради дейсизми?

Нефть бўлмаса машиналар, тракторлар, танклар ҳам юрмайди. Нефть бўлмаса самолёт учмайди, пароход сузмайди, паровоз қимирламайди! У улик темирга жон киргизади, тил киргизади, қўл, оёқ, қанот беради, ҳар хил ҳунар ва ҳаракатга солади.

Мана нефтнинг кучи!

Шу кучни асраш, тежаш ва сақлаш керак. Бегона ва биринчи бегона самолёт пайдо бўлганида нефтчилар нималар қилмайдилар? Ҳар бир парма зенит, ҳар бир ишчи зенитчи ва пулемётчи!..

Қаспий сувлари денгиз қирғоқларига бўй чўзиб, бизни томоша қилмоқчи, шаҳрига тўйиб оқмоқни истайди. Бизни кўргиси келса, нефтларга тўйиб олгиси келса, майли кўрсин... Аммо буни аллакимларга айтиб қўймаса бўлди. Майли айтса айта берсин! Шундай десинки, Совет Кавкази — нефть! Нефть — олтин! Олтини эса одамлар десин.

Ундан жанубий портлардаги шляпали кишилар сўрасалар, майли айтсин, айтсинки, Боку — бу нефть! Нефть

эса ҳаракат! Ҳаракатлар эса, душман учун зенит ва касофат!

Поездимиз ашула айтиб, ғилдираклари бўлса чилдирма, думбиралар чалгандай жўнаб кетди.

— Хайр, Боку!

III

Паровоз бу хилда ҳеч қачон тез юрмаган эди, учиб кетаётир, учиб! Бокуда бир неча тонна запас нефть ғамлаб олгани учун ҳам унинг оёғи илдам. Икки томонимизни дозорлардай қуршаб олган тоғлар кўзимизга ленталардай кўринаётир. Нима бўлди? Кўзимиз қамашдими? Тоғлар ҳам учиб кетаётир, паровоз олдинга, тоғлар орқага... Баъзи бир майда-чуйда дарахтлар у ёнда турсин, катта-катта чинорлар, симёғочлар ҳам кўзга илашмаётибди.

— Мана нефтнинг кучи!— дер эдик.

Озарбайжон қолиб кетди. Энди грузин қишлоқлари; паст-баланд уйлар тизилиб ўтаётир. Ана грузин қизлари билакларига мис кўзалар солиб, булоқларга сувга кетаётирлар. Уларнинг сочи иккитадан қилиб ўрилган ва орқасига ташланган. Ана йигитлар ҳам, болалар ҳам сувга кетаётирлар. Уларнинг орқасида мис ва сопол кўзалар, чилвир билан боғлаб олганлар...

Тарихий ва қадимий жойлар кўз олдимиздан ўтаётир. Ана Гурий шаҳрига кетадиган йўл ҳам ленталардай чўзилиб ётибди.

Бу жойлар қадимги ва мўъжизали жойлардир. Бу жойлар етти юз йиллик тарихнинг эгаси «Йўлбарс терисидаги паҳлавон» ларнинг юрти, Тариел, Афтандил ва Шомиллар кезган жойлардир. Оржоникидзе, Царетели ва Арсенлар ўсган водийлардир. Бу жойлар Шота Руставелини яратган, буюк Маяковскийни ўстириб ва сайратган, Пушкинлар, Лермонтовларга илҳом берган жойлардир!

Кўзларимизни катта очиб қарасак ҳам тарихий жойларнинг ҳамма ҳаммасини кўришга улгуролмас эдик.

Ана, лимонлар, апельсинлар... Улар шу жойда пишиб шу жойдан мамлакатга тарқалади! Шундай мамлакатни яратганлардан айлансанг ҳам оз!

Тбилиси кўчаларини айланиб чиққан киши дафъатан «офарин!» дейди ва ёқасини ушлайди. Шундай! Тасанно қолади... Шота Руставели проспекти акация дарахтлари,

асфальт, скверлар, революция сквери... Борингки, ша-
ҳармисан-шаҳар!

Уни «Тифлис» дер эдилар. Улуғ Октябрь революция-
сигача халқлар турмасининг бири эди! Уша «Тифлис»
йигирма уч йилдан бери Ленин байрогидан шуълаланиб,
ўзига зеб берган. Қандини урсин ўша «Тифлис», ҳозирги
Тбилиси!

У Қавказнинг орқасида Қазбекнинг биқинида бўлга-
ни билан Қавказнинг гули, гулнинг булбули, булбулнинг
лирикаси бўлиб мавж уриб, гуркираб турибди.

Феникилёр — бу шаҳарнинг ҳусни жамоли! Унга ос-
ма трамвай билан чиқилади, 700 метр баландликка чиқи-
лади! Чиқаётиб, орқангга қарасанг, шаҳар ажойиб бўлиб
қўринади, кишига завқ беради... Унг томонингга қарасанг
уч қабр... Бири Царетели... Бири Грибоедов... яна бири...

Буюк демократ, революцион шоир Царетели! У ва
улар шу кунларни, фақат шундай ёруғ кунларни истаб-
гина, подшоҳ ва буржуазияга қарши курашган ва кураш-
ларда қурбон бўлган.

Эронда қора кучлар томонидан ўлдирилган буюк
ёзувчи Грибоедовни ҳам шу жойга қўйганлар.

Бокқа — боғларга, музейларга кирдик. Шота Руста-
вели бўлимидаги қиз, Катюша: «...Бу инглизчаси, бу
французчаси, бу ўзбекчаси...» дейди. Бизга «Йўлбарс те-
рисини ёпинган паҳлавон»нинг турли тиллар таржимаси-
да чиққан нусхаларини кўрсатди.

Юбилейга келганларида,— дейди қиз,— худди шу
жойда ўзбек шоирлари шеър ўқиган эдилар. Ўзбек тили
жуда ширин, мулойим таралган эди шунда.

Унинг сўзи қисқа эди:

— Халқлар дўстлигига нима ҳам етсин!

IV

Икки ёғимиз тоғ! Арарат тоғи, яна бири Алагес!

Улар паровозимизнинг йўлини тўсмоқчи, шахтини
қайтармоқчилар. Паровоз эса, дам устидан ҳатлаб, дам
туннеллари остидан эмаклаб ўтиб кетаётир. Арарат тоғи
темир йўлни юз ёққа буриб, жилғаларга яшириб ҳам
удда қилмас эди. Паровоз эгилиб-букилиб бўлса ҳам уни
топиб олаётир!

Бу йўл, XIX асрнинг бошларида ёзувчи Грибоедов-
нинг жасади олиб келинган йўл, Степан-Иван — Форси
йўли... У орқамизда қолиб кетаётир.

... Тўртта бука қўшилган аравада ёзувчининг жасади. Александр Сергеевич Пушкин қора от устида кўзини ёзувчи мурдасидан узмай қараб турибди. У хаёл сураётир. Эҳтимолки сургун қилинган «Қавказ асири» бўлган доҳий шоир асирлик кишанларини узиш йўллариини ўйлаётгандир. Билолмадим — хотира ҳайкалининг ёзувини ўқиёлмадим.

Ана тоғлар...

Араратда тарих излари... Бу ўтмишда Ҳусайн хонлигининг қамчисидан томган қон излари!.. Шундай!

Бу ерни Сардоробод дейди. Яъни XIX асрнинг бошида Ереваннинг сўнгги сардори Ҳусайнхон Араратнинг чўққисига шаҳар солиб, қалъалар қуриб, уни «Сардоробод» деб атаган, карнай, сурнайлар чалдирган. Кимки у чўққини «Сардоробод» демаса, уни қамчи билан қирқ бир мартаба уришга буюрган! Жаллодлар одамларни ҳўлланмаган қамчи билан урган, жаллодларни эса, хоннинг ўзи урган!

Энг аввал у қалъа қурган. Сўнгра Ереван шоирларини чақиртирган.

— Қани... шеър ўқинглар! «Сардоробод» деб ўқинглар...— деган хон.

Шоирлар ерга қараганлар...

— Ўқи!— деб хон шоир Нажонни қийин-қистовга олганида шоир атрофларига ва хоннинг калтакесакдай юзига қараб бир сўз деган.

Шоир қалтираганча турган холос! Бу қалтироқ ғазаб эди! Ғазаб эса, фақат уники эмас, бутун халқники эди!

Хон, шоирни бутунича ва тиригича тошлар остига босириб юбортирган!

Ана текислик, чақир-чуқур ва «занги зўр» лар... Булар эрамиздан VII аср илгариги Урарту подшоҳи Аргиштий I нинг қовлатган ҳовузлари, қушхоналар, қудуқлар, ертўлалар... Урарту давлатининг бошлиғи бир маҳаллар Арарат тоғларида яшайдиган қабилаларнинг сардори эди. Урартунинг сўнгги подшоҳларидан бири Гайка подшоҳ тоғ қабилаларига дарё қаздириб, дарёга невараси Эрастаннинг номини қўйган. Дарё лабига тушган саройларни эса, ўзининг номига «Армаис» деб атаган, сўнгги тарихларда «Армавир» деб аталган бу жойлар ҳозир ҳам архивлардай турибди.

Ўша дарё — ўша «Эрастахўм» ҳозир ҳам оқаётир, тарихлар каби сира тўхтамай оқаётир!

Мана Октемберён водийси. Бу жойлар йигирма йилдан бери бу ном билан аталади. Бу жойлар сизга маълум бўлган ўша Сардорободдир. Энди уни танимайсиз, ишонмайсиз....

Бу район Арарат устидаги текислик, яъни тоғ устидаги хирмон! Хирмон бўлиб хомаки хирмонлардан эмас, балки йигирма йилдан бери 5 минг 487 гектар ердан ўрик, олма, беҳи, нок ва узум тўплаётган мева хирмони, Совет Арманистонининг макони, жонажони!

Ҳаммага маълум «Наргил» суви ҳам шу жойдан чиқиб, шу жойдан тарқалади.

Асал ноклар консерваси шу жойда бўлади. Шириншакар бақлажон консервалари бунда ғарам ва ғарам!

«Шакароблар» яъни бир неча мевалар йигиндиси ҳам Октемберён консерва заводида тайёрланади.

Вино... винолар бунда йигирма тўрт хил! У ёгини ўзингиз топиб олаверинг!

Винони узумдан қиладилар. Узумларни айтмайсизми... Октемберёнда 248 гектар узум!

Ана Октемберён канали. У бор бўйича тоғ тагида чўзилиб, лимиллаб оқмоқда.

—... Агар фарғоналиклар эсимизга солмаса, бу канал ҳам йўқ эди!— дейишади армани оғайнилар.

Энди бу канал 5 минг гектар ерни суғоради, янги боғлар очади, қон беради, жон беради! Сал кунда бу каналдан шарбатлар, винолар ва давлатлар оқади! Гап уларни йиғиштириб олишда қолди. Каналда бойлик оқади, мана каналнинг хусусияти.

Октемберён райони даласида бундан бир аср илгари арман халқи яшар эди! Бу жойлар боғ-роғ эди! Кейин арманларни бу жойдан рус самодержавияси қувиб юборган. Советлар ҳукумати тузилгандан кейин, арман халқи бу жойларнинг ҳақиқий эгаси бўлди.

Арман — турклар пичоқбозлиги, бошкесарлиги... эҳ! Юракларим орқамга тортиб кетади! Мен ёзмасаму сизлар ўқимасангиз экан дейман. Нимага денг? Нимага десангиз хонасаллот бўлиб кетган минглаб армани оғайниларга, етим болаларга раҳмингиз келади.

— ... Менинг бурнимни кесиб ташладилар! Хайриятки, бу билан қутулиб қолдим...— дейди Саксаян.

У кексайиб қолган. Унинг кўзлари жуда катта! Шун-

дай бўлса ҳам ундаги алам ва ғазаблар ўша кўзларга сиғмаётибди. Ўша кўзлар ғазаб билан қизариб, Араратнинг нариги юзларига қарайди!..

Унинг бурнини кесган кишилар Араратнинг нарёғида! Унинг кўзлари тоғни кесиб кетаётир. Рост айтаман, у кексайган сари кучга, муҳаббатга ва ғазабга тўлаётир, элликка кириб эр йигит бўлаётир!

Ўша бош кесди бўлган кунларда арманлар бу жойларни ташлаб кетганлар. Қадимги арман маданияти ва адабиётининг мерослари тошлар остига, тоғлар орасига кириб кетишга мажбур бўлган. Арарат тоғининг ҳар жилғаси ва ҳар бир тоши арман халқининг ўз мустақиллиги, оқудлиги учун қилган курашларини айтиб беради. Халқ шомиллар жангномасини ва «Довуд Сосунли»ларни ёдакасига билади! Тўғри гап, билади!

Ўша замоннинг шоири Нажон шундай деб ёзади:

«Қани менинг она юртим
Қани ўғлонлар?..
Қани булбул, қани гулим
Хеш-акраболар?
Сабил қолди Сардоробод
Бунга кимлар шод?»

Инглиз археологи ва буюк рассом Роберт Керфорд XIX асрда бу жойларни кезиб чиқиб «уҳ...» тортган ва «қани одамзод?» деган.

«...Яшагучини, ўсимликни, ҳаётни кўрмадим! Ўлик картиналар.. мурда подийлар...» деб ёзган ва буни инглиз журналлари босиб чиқарганлар.

Арманлар бу жойларга яна қайтиб келганлар. Уларни Октябр революцияси олиб келган. Уй-жойли, мол-мулкни, хотин, бола-чақали қилган. Армани оғайнилар бўлса унинг ғазига бу жойларда биҳиш яратдилар. Бу Совет Арманистонининг йигирма йиллигига кўрмана!

Ана улар! Емиши ёғи-ижман, ичиши сут, қатиқ, қимиз ва қўлбола винолар... кийиши эса, ипак, ипак ва ипак!

V

У чолни яна учратсам албатта най чалдирар ва ўша эшитганларимни яна такрорлатар эдим. Эҳ, қандай моҳир чол. Агар уста рассом бўлганимда унинг ўша туриши — най тешикларини тўсиб ўрмалаётган кекса қўлларини ва бу ажойиб найга ёпишган лабларини, юзидаги ҳиссиётни ҳаммасини расмга чизар эдим-да, газеталарга

берар ёки моҳир композитор бўлсам, унинг лирик машқларини нотага олар эдим, ўқувчи ўз кўзи билан кўрар эди, тингларди, завқланарди. Лекин мен журналист. Лирик оҳанглар ҳақида гапира ва ёза оламан, холос. Чол ва най қиссаси мана шундай:

Тоғ! У бизнинг тепамизда турибди... Тоғ устида тоғлар... У тоғлар устида-чи, кўк кўйлакка ёйилган кўйлар, кўзилар... Ажриқлар белга чиқади. Ажаб, ажриқ ҳам шундай бўладими? Ёқангни ушлайсан киши. Бу ерни Алагес дейдилар, Алагес! У ёғини ўзингиз топиб олавиринг! Эрта баҳордан бошлаб бу ерда ёмғир ёға бошлайди. Ёмғир шу қадар ўжарки, муз бўлиб дўллар ташлайди. Ер бетида дўл доналари оқ бодроклардай ўрмалаб юради... Булутлар тоғ устида каламушлардай чопиб юради. Кўйчивон булутларни ҳам севади, ҳам ёмон кўради! Нимага? Нимагаки, қуйган сел унинг кўйларига ажриқ беради! Булутлар ташлаган дўл янги туғма кўзиларни калтаклаб бемор қилади. Шундай, унинг икки хислати бор. Биз Алагесга келганимизда, энди кўтарилиб кетаётган булутларни кўрдик. Лирик най навоси эшитилди, у бизни ўзига жалб этар эди. Кўйчивон яна най чалди. Жилғалар ичидан, катта тошлар орасидан югуришиб чиқаётган кўй ва кўзиларни кўрдим. Уларни соқоли тиззасига тушган оқ серка бошлаб чиқаётир.

«Ағоян чўққиси бир зумда кўй ва кўзилардан либос кийиб олди. Биз тепаликка эшак миниб чикдик, ишимиз бор эди.— Ҳорманг, бор бўлинг! Кўйчивоннинг ҳикоясини эшитдик»—...«Бомбавозлар келганда тревога... чаламан — кўйлар жилғаларга, кўзилар эса кўйлар қанотига кириб кетадилар...»— Биз қизиқиб яна савол бердик. «Кейин нима бўлади?»— Кейин: «Отбой...» Улар қайтиб чиқадилар. Чол бомбавоз деб булутларни айтаётган экан. У ўзининг подасига шундай таълим берибдики, улар сигнал билан ўтлаб, сигнал билан сув ичар ва ухлар экан! Ҳарбий интизом?

— Ҳарбий интизом!

— Ҳа, шундай, ўртоқ командир, шундай! Мен уларни ҳар қандай ҳодисаларга тайёр қилиб кўйдим,— дейди чол,— бўрилардан ўзларини-ўзлари сақлайдилар. Тўғри, уларга итлар ёрдам берадилар! Аммо ҳаво ҳужуми бўлса, бунга қарши ит ҳам ҳеч нарса қила олмайди. Шунинг учун мен уларга ўргатдим, улар қаёққа яширинишларини биладилар.

Яйловда ажриқ белга чиқади! Бунда қўй-қўзилар, сигир ва бузоқлар пода-пода бўлиб юришади. Йилқиларни айтмайсизми, колхоз йилқилари ҳам ўтлаб юрибди. «Йўқ!» деганимизга қўймай бизни таклиф қилдилар.

— Ичинг! Бир коса ичинг!

Қимиз жуда кучли эди, маст бўлиб қолиш мумкин.

— Бир коса ичинг!

— Кабобдан енг!

— Ҳеч бўлмаса жигарини олингиз!

Подачилар бизни шу қадар меҳмон қилдиларки, у ёғини қўяверинг! Айтгандек подачилар деганим учун мени кечирингиз, колхозчилар! «Шаумян» колхозининг аъзолари!

Туркия ёзувчиси Шуотхоним 1937 йили «Тонг» газетасининг мухбири сифатида СССР га келиб, Алогес тоғлари, қўйлар, қўзилар, пода ва йилқиларга, колхоз юртларига, янги одамларга қараб ҳаваси келган ва «бу ер менинг юртим бўлса! Ёки менинг юртим шу ерлар бўлса!» деган! Машҳур турк химики Дарвиш подшонинг невараси, Стамбул университетининг профессори Исмоил Дарвинининг қизи ва демократик ёзувчи номи билан танилган Шуотхоним 1939 йили Бутуниттифоқ қишлоқ хўжалиги виставкасини кўргани Москвага келганда, энг аввал Арманистон павильонига кирган. Ҳозирги арманлар, Совет Арманистонининг «Шаумян» каби колхозларини, боғларини ва колхоз қишлоқларини «Шарқ биҳишти!»... деган иборалар билан «Тонг» газетасида очерклар ёзган. Шуотхоним 1939 йили Стамбулда энг биринчи бўлиб арманларни ҳимоя қилган, нутқ сўзлаган, фельетон, мақола, повестлар ёзган. «Арманлар ҳам инсон ва халқ! Уларга озор бермангиз!» деб турк ва арман бошкесарлиги, қарама-қаршилигини қаттиқ қоралаган. Ана ўша арманларни Шуотхоним ўз кўзи билан кўрди. Улар бой ва бадавлат, улар СССРнинг граждани! Қўйларни қўзилатган, қўзиларни яшатган, ўтлатган ва уларга интизом ўргатган найчи чол асти стамбуллик. «У 21 йилдан бери, туғилган ва бахтсиз ёшлигини ўтказган она шахрини кўргани йўқ. Уни ўша зайилда ва ўша тузумда кўргани унда кўз ҳам йўқ!..»

У чол ўша Шуотхонимни танийди. Лекин Шуотхоним уни асло таниёлмайди. У ўзгариб кетган! Совет йигити бўлиб, ёшариб кетган!

1940.

3*

ИККИ УҚНИНГ АЛАНГАСИДА

Батан ҳимоячилари ўртасида эрталабки салом ўрнига «Хўш, сен қанча фашистни ўлдирдинг?» деган саволни бериш одат бўлиб кетди. Ҳатто дарахтларга ана шу сўзлар ёзиб қўйилган. Фронтнинг ҳар бир иштирокчиси бу саволга тегишли жавоб қилади. Аммо фашистни кўп ўлдириб, фахрланиш даражасига етмаганлар бу савол қаршисида уялинқираб қолади, шу билан бирликда ўзига яраша хулоса ҳам чиқариб олади.

Мели Йўлдошев шу саволга бир қанча вақтгача ботиниб жавоб бера олмай юрди, бу оғир хижолатдан тезроқ қутулиш ҳақида жиддий бош қотирадиган бўлиб қолди. У уч кунгача Угра дарёси бўйига фашист овига чикди, аммо ови бароридан келмади. Бу ҳам Мелига катта сабоқ бўлди, ўзича қизаринди. Ғазаб ва ҳаяжон ичида озор чекди. У фашистларнинг яқиндан келаётган ўзаро уруш ва жанжалларини, талаш ва тортишувларини бемалол эшитса-да, бадбахтларнинг қораси кўринмайди.

Бир куни фашистларнинг қаерда чуғурлашаётганини аниқлади-ю, лекин уларга қарата битта ҳам ўқ уза олмади. Кейин рота миномётчиларини ёрдамга чақирди. Миномётчилар учун душманнинг ўзи эмас, шарпаси кўринса ҳам кифоя. Бир неча залпдан кейин бояги жойдаги фашистлар вангиллай бошлайдилар, кўплари ер тишлаб қолди... Шундай қилиб, бу сафар ҳам Мели ўз кўли билан фашистни ўлдиrolмади. Аммо катта иш қилди.

Йўлдошев взводга келгач, командирига рапорт берди.
— Мен кўрсатиб бердим, улар отишди...

— Раҳмат,— деди младший лейтенант.

— Энди немисларни топсам миномётчиларга ҳам, туپчиларга ҳам айтмайман, ўзим билиб ишимни қиламан,— деди у.

* *

*

Ўрмон ичи зим-зиё қоронғи, компаси бўлмаган киши ҳар қадамда адашиши мумкин. Ҳамма йўл ўйдим-чуқур, снарядларнинг воронкаси, окоп, траншеялар ва мина майдонлари... Ҳар бир қадамнинг уйлаб босасан. Мели Йўлдошев кундузи билан бу жойларнинг танобини тортиб чиқди. Кўзини чирт юмиб, кўр юриши ҳам қилиб кўрди. Мана энди у тим қоронғида ўз ўртоқлари билан жанговар вазифани дадил ва чаққон бажараётир.

Мели бу жойга яна ўзи билан уч жангчини олиб келган эди. У ҳаммасига иш тақсимлаб берди. Қизил аскар Ғани Қаримовни чақириб:

— Бир кучоқ қуруқ ўтин келтир,— деди. Қаримов бир кучоқ ўтин келтирди. Қаримов бу ўтинни нимага кераклигини билмас эди. Кечаси олдинги линияда ўт ёқиб бўлмайди. Агар ўт ёқилса, бунинг учун фашистлар ҳам, ўзимизникилар ҳам жазолайди. Сўнгра Йўлдошев команда бера бошлади:

— Ориентир № 1, ҳу, анави дарахт қорасини кўряпсанми?

— Қани, ҳа кўряпман.

— Ўтинни ўша ёққа олиб борасан.

— Энди сен ўртоқ Власов, Қаримовнинг орқасидан бориб, қўлингдаги учала шишани ўтин устига қўясан. Вазифа мана шу. Тушундиларингми?

— Тушундик!

— Орқадан юринг,— деди сержант Мели. Улар ўрмоннинг сўкмоқ йўли билан ариқ томонга юрдилар. Фашистлар ракета отганда дарахт панасига ўтиб, ўк отганда ерга ётиб, эмаклаб юриш билан Угра бўйига етдилар. Энг олдин Мели ечинди ва кийимларини камарига боғлаб, бўйнига осиб олди. Қаримов билан Власовлар ҳам кийимлари ва ўт шишаларни елкаларига қўйиб, дарёга тушдилар. Қоронғи кечада уларни фашист пистирмаси кўрмас эди.

Фашистлар зонасига ўтгандан кейин, учаласи уч ёққа бўлиниб кетди. Йўлдошев разведка қилди; Қаримов

билан Власовлар фашистларнинг чўққиликдаги блиндажи рўпарасига бир кучоқ ўтин билан ўзидан-ўзи портловчи шишаларни жойлаб қайтишди. Тўртинчи киши Муса Эргашев бўлса, ҳамон автомат билан бу уч оғайнининг сафари беҳатар бўлсин учун дарё ёқасида кузатиб турарди. Мели Йўлдошев жангчиларни чақириб, дарё ёқасидаги стратегия жиҳатидан қулай бир тепаликка жойлади. Бу ерда бир қўл пулемёти, бир автомат ва тўққиз бешотар билан бутун отделение ётарди. Сержант команда берди:

Қизил аскар Муса Эргашев, ориентир 1, ҳу, оқариб турган шишаларни кўряпсанми?

— Кўряпман, ўртоқ командир!

— Ёндирувчи ўқ билан шишага ўқ уз!

— Хўп!

Мерган Эргашев снайпер милтиғи билан бир кучоқ ўтин тепасидаги шишаларга қараб ўқ узди. Биринчи ўқ тегмади, иккинчиси бир шишага тегди ва шишалар бирданига портлаб, фашистларнинг блиндажлари олдида қўққисдан катта аланга ҳосил қилди. Кутилмаган даражада бўлган алангадан талвасага тушган фрицлар тревога кўтардилар, ваҳима билан яланг оёқ, яланг бош чумолидек тўзиб қолдилар. Фашистларнинг васвасага тушиб тўзиб юриши ўт алангасида бемалол кўриниб турарди.

— Отделение, огонь!

— Йўлдошев, Власов, Каримов, Эргашев, Тожибоев ва бутун отделение ўз бешотарларидан, қўл пулемёти ва автоматларидан гала-гала юрган фашистларга қараб ёппасига даҳшатли ўт очдилар. Блиндажлардан қочиб чиққан фашистларнинг ҳаммаси ерга ёта бошладилар. Тил тортмай ўлганлар чўзилиб ётар, ярадорлар фақат инграр эди.

Ниҳоят қисқа вақтли жанг натижасида тўққизинчи рота қаршисидаги фашистларнинг 41 фрицлик гарнизони батамом кириб ташланди.

Рота командирининг полк командирига ёзадиган кундалик жанговар маълумоти Мели Йўлдошевнинг жанговар хизматларига бағишланган эди. Подполковник Маркин тўққизинчи ротага келди. Йўлдошевларнинг шу куни кечаси кўрсатган ҳарбий найранг, эпчиллик, усталик ва ботирликларига катта баҳо берди.

Қизил аскарнинг фронтдаги иши фақат милтиқ отиш,

найза санчиш ёки граната ташлашдан иборат эмас, у ҳарбий ижод ҳам қилиши — Йўлдошевдай ҳарбий маҳорат кўрсатиши керак.

— СССР Олий Совети Президиуми номидан сержант Йўлдошевни «Жасурлик учун» медали билан, бутун отделение жангчиларини «Жанговар хизматлари учун» медаллари билан мукофотлайман!— деди подполковник Маркин.

Мели командирлигидаги отделение жангчилари ушарнинг ўзидаёқ подполковник келтирган медалларни тақиб олишди.

— Бу... Икки ўkning алангаси эди,— деди сержант,— юзлаб ўқлар ўтини, ғазаб ўтлари алангасини эртанги ҳужумда кўрсатамиз!

1944.

ИККИ МИНУТ ТАРИХИ

Майор Юрьев ертўладан чикди. Хариталарга тикила бериб чарчаган кўзлари билан атрофга қаради. Ҳрмон тим қоронғи. Юлдузсиз осмон сира кўринмайди. Тўп ўқлари пайхон қилган ердаги қор балчиққа тўкилган сутдек ним оқариб кўринмокда. Атрофдаги кечки отиш-малар ҳам аста-секин тинмокда. Разведкачи самолётлар фақат қоронғилик ва булутни ёриб кўкда юрибди. Онда-сонда замбараклар чакмоқ чақадилар. Юрьев оппоқ либосларга бурканиб олган арча дарахтларига, илон изи бўлиб кетган йўлларга кўз ташлайди.

Юрьевнинг ташвиши зўр. Унга жуда масъулиятли иш топширилган. Кўпдан бери ғарб йўлига ғов бўлиб турган «119» тепалигини у ўз полки билан ишғол қилиши ва қўшинларимизга шу томондан ғарб дарвозасини очиб бериши керак. Полк командири Юрьев ана шу муаммони осон ва кам қурбон билан ҳал қилиш учун беш кундан бери кеча-кундуз ҳозирлик кўрмокда.

Оғир пиймалар остида қор ғирчиллади ва Юрьев кўз ташлаб турган йўлакчалар томондан оқ кийимли бир неча киши кела бошлади.

— Тўхта! Ким у?

— Биз,— деди кимдир ва чинор остидаги посбонга шу кўнги паролни айтди.

Полк командири уларни таниди.

— Чақирганингиз учун ҳузурингизга келдик,— деди ва «ефрейтор Нормат Жабборов» деб ўзини танитди.

— Ўтиринг,— деди майор.

Ефрейтор Нормат ва унинг ихтиёридаги икки жанг-

чи — Медведев ва Ғози оға ўғли курсиларга ўтиришди. Ертўла торгина ва жуда иссиқ эди. Қичкина ясама стол устида жинчиروق липиллаб ёнмоқда. Полк командири ишчи хариталарни жинчиروق олдига ёйди:

— Сизларга энг оғир ва энг фахрли вазифа бор,— деди майор ва гапида давом этди. Мен сизларни яхши биламан. Вақтинча чекиниш давридаги баҳодирона жангларингиздан бери биламан. Бу вазифани сизлар уддалай оласизлар.

— Бажаришга ҳозирман,— деди ефрейтор Нормат.

— Энди биз вақтинча ташлаб келган тупроғимизни қайтариб олиш учун ғарбга қараб юрамиз. Қўмондонлик буйруқ қилди. Бутун Қизил Армия оёққа турди, ғарбга юз ўгирди. Бизнинг томонда фашист жоҳиллик ва қайсарлик қилаётир. «119» тепалиги бизнинг ҳужум йўлимизни тўсиб турибди. Биз шу ердан дарвоза очишимиз зарур. Эрта тонгда, соат бешда жанг бошланади. Бизнинг полк ана шу тепаликка ҳужум қилади. Сизлар тепаликдаги ўт очиш нукталарининг овозини ўчиришингиз керак. Сизлардан икки минутлик иш кутаман.

— Бу вазифани жон-дил билан адо этамиз,— дейишди жангчилар.

— Оқ йўл,— деди майор.

* *
*

Полкнинг энг довурак ва журъатли кишилари ефрейтор Нормат Жабборов, қизил аскар Медведев ҳамда Ғози оға ўғиллари автомат билан елкаларига сирли халта-хуржунларини ортмоқлаб чакалакзорларга, майор Юрьев айтган ишга равона бўлдилар. Уларни икки разведкачи фронт линиясидан ўтказиб қўйди. Улар тепаликка яширин йўллар орқали шарпасиз боришди. Бу сўқмоқ йўллар Норматга таниш эди. Ҳар томондан фашистларнинг бўғиқ овозлари эшитилмоқда. Йўлакчаларда автомат ушлаб патруллар юрибди. Ракеталар отилмоқда. Бричкаларда тинмай ўқ-дори ташилмоқда. Эмаклар юрган Норматнинг оқ халати баҳорда эриб битмаган қордек сарғайиб кетган эди. Агар фашистлар яна бир марта ракета отиб, шу томонга синчиклаб қарашса, Норматларни кўриб қолишлари мумкин. Норматлар фашист ўрови ичида, унинг мудофааси ичида худди бир океанда пайдо бўлган қайиқчадек сузиб юришардилар.

Бир оздан кейин ҳужум бошланиши керак. Нормат ҳаракат қиларкан, ана шу ҳужум ҳақида ўйлайди, ўйлайди-ю, яна атрофларига қарайди, «шошилишим керак»— дейди. У «119» тепалигидаги дзотга яқин борганда, дзот гарнизони пақирга кўмир солиб, кўмирни чўғ қилиб, исинмокда эди. Уч ўғлон, дзотнинг орқа томонидан келиб, елкаларидаги қопчиқларини икки дзотнинг орқа тешигига ўрнаштирди ва боғланган чилвирни тортиб, яна орқага қайтди.

Ҳамма ишлар тайёр, аммо ҳали ҳужум бошланганича йўқ эди. Улар чакалакзорда қор окопи ичида ўтириб, шарқ шамолини кутмокдалар. Урушда кутиш ва кўз тутишнинг ҳар бир дақиқаси йилларга тенг бўлади. Бу дақиқалар ичида кишининг бир неча ёшга кириши, қариб кетиши ёки бутунлай оламдан ўтиши мумкин. Ахир бир дақиқа орасида Нормат дори кўйган дзотдаги станокли пулемёт мўлжал билан саксонга яқин ўқ узиши мумкин, бир рота ёппасига ўқ ёғдириб, кишилар тепасига юз килограммлаб металл ташлаши мумкин, ана шундан кейин Норматларнинг хизматлари ҳам пучга чиқиш эҳти-моли бор эди.

Полк командири майор Юрьев айтган соат, айтган минут ва айтган секундда иш бошланди. Аввало полк артиллерияси фашистларнинг бетига қараб ўқ билан тушира бошлади; кейин миномётлар, кейин пулемётлар... 18 минут деганда тўпларнинг ўқи «119» тепалигини шудгор қилди. Норматлар бунинг ҳаммасини кўриб турдилар, ертўлага қочиб кираётган, йиқилиб, яна туриб, яна йиқилаётган фрицларни, осмонга совирилаётган блиндаж тўсинларини, ҳаммасини ва ҳаммасини кўриб турдилар.

Полк атакага ўтиши олдидан, ҳужумнинг 19 минут ва 20 секундида Нормат белига боғлаб юрган чилвирни тортди. «119» тепалигидаги қопчиқ портлаб, икки дзот ер билан яксон бўлди. Дзотлар ичига беркинган 14 фрицдан иборат гарнизон яксон бўлганини кўргач, Нормат ерга ётди ва теварак атрофидан, тепасидан ҳуштак чалиб ўтаётган оқ, оккизил ўқларни кўрди. Тонг ёришиб қолса ҳам ҳаво снаряд ва миналарнинг тутуни ичида қоп-қоронғи, туман эди. Норматлар порох иси билан нафас олар эилар.

Майор Юрьев буюрган ишлар асосан тамом бўлди: душмanning муҳим позициялари, ўт очиш нуқталари ўт очишдан тўхтатилди. Бироқ фашистлар у муҳим участ-

каларга яна пулемётлар судраб келишиб, овози ўчган ўт очиш нуқталаридан ота бошладилар. Хужум қилиб келаётган бизнинг полк «119» тепалигида яна душман пулемётларининг ўкига дуч келиб қолди. Бир взводдан уч киши ўлди ва етти киши ярадор бўлди... Бу жуда оғир йўқотиш эди. Майор Юрьев бу хабарни эшитгач, ўтирган жойидан туриб кетди. «Қани Норматжон? Қани Медведев», «улар нима қилишяптилар?»— Майор Юрьев ғабланди. Муҳим топшириқ билан борган кишилар қўрқоқлик қилиб, бирор жойда пусиб ётибдимикин, деб ўйлади.

— Норматлар билан алоқа боғладингизми?— деди майор штаб бошлиғини чакириб.

— Улар икки марта сигнал беришди. Топшириқ бажарилди, деб сигнал беришди.

— Қани топшириқнинг бажарилгани? «119» тепалиги бир взводнинг ўн кишисини ишдан чиқарди. Норматларни кидиринг, тепаликдаги ўт очиш нуқталарининг овози ўчирилсин!

— Хўп бўлади!

Жанг борган сари даҳшатли тус олмоқда, тепаликдан юз метр пастда ерга ётиб олган полкни қўтариш қийин, ўқлар ёмғирдай ёғилаётир.

— Менга икки минутлик тинч вақт керак, икки минут...— дер эди Юрьев. Агар икки минут фашист дзотининг овози ўчиб турса, марра бизники.

*

* *

Полк штабидан келган разведкачилар шунча сигнал берсалар ҳам Норматлардан сира жавоб бўлмади. Улар жангларда қутулиш мумкин бўлган ўзгаришни кутиб ҳаяллаган ва бу ўзгаришдан фойдаланиш учун ўз постларида қолган эдилар.

Нормат, Медведев ва Ғози ўғиллари тепаликда яна тилга кирган пулемётларни битириш учун эмаклаб боришди. Юқоридан отилган ўқлар ва яқинда ёрилган миналарнинг парчалари искаб топар пашшадай ғинғиллар ва гўё уларни кидириб юрарди, ўқлар дам чапдан, дам ўнгдан ва бош устидан ўтиб кетарди.

Уларнинг қўлларида автомат, чўнтакларида эса гранаталар. Улар қўпорган дзот чуқурлигига яна ўрнатил-

ган станокли фашист пулемёти олдида иккита автоматчи ўтирибди. Нормат билан Медведев пулемёт ўрнашган ернинг чап томонидан эмаклаб келишди. Ғози Оға ўғли уларнинг орқасидан кузатиб турди. Биринчи гранатани ташлашлари билан пулемёт Норматлар томонига бурилди ва олақарғадай қағиллай бошлади. Қизил аскар Ғози Оға ўғли ҳалок бўлди. Дўлдай ёғилаётган ўқлар Нормат беркиниб олган тошга келиб тегар ва тошдан чиқаётган чакмок бирмунча ерни ёритиб юборар эди. Фашист пулемёти Нормат билан овора бўлиб турганида, майор Юрьев тўккизинчи ротанинг учинчи взводиини жангга бошлади... Взвод «ура!» деди. Душман пулемётлари яна взводга қаратилди, взвод яна ётиб олди...

— Менга яна бир ярим минутлик қулай фурсат керак,— дер эди полк командири. Аммо бунини Норматлар эшитмас эдилар. Нормат ҳал қилувчи дақиқалар келиб қолганини тушунар ва шу дақиқаларнинг ҳар бири юзлаб кишининг қони ва жонига тенг эканини англай эди. У, ўрнидан туриб Медведевни туртди: «Туринг, яна борайлик» деди. Медведевлар ер тишлаб ётар ва унинг ўқ алангасида куйиб кетган шинелидан қўланса ҳид келарди. Шундай масъулиятли дақиқада Норматнинг иш кўрсатиши зарур бўлиб қолди.

Нормат фашист пулемёти томон юра бошлади. Пулемёт яна чап томонга — Норматга қаратилди. Норматнинг ҳаёти унинг олдидаги терилган тош ва қордан қилинган окопнинг паноҳида эди. Агар у тошдан бир оз жилар экан ёки тошдан айриларкан, ёмғирдай ёғилиб турган ўқлар полкка жуда керак бўлган Норматни нобуд қилади.

Тош жуда оғир эди. Уни ётган ўрнидан қимирлатишнинг ўзи анча куч ва ҳаракатни талаб этарди. Аммо ўзини ва биринчи галда полк ҳаётини сақлаш жуда зарур эди. Шунинг учун Нормат буйруқни бажариш йўлида ҳеч қандай куч ва қувватини аямайди. Нормат каскали бошини тошга тираб, бу тошни икки қўли билан олдинга суриб, қор уюмларини ёриб, тепаликка ўрмалаб чиқа бошлади. Пулемёт ўқлари тошни орқага, пастга қараб итарарди. Фашистлар бутун кучларини уларга қарши думалаб келаётган тошга қарши ташладилар, аммо пулемётнинг ўқлари қор қилмаяпти, тўп отиб бўлмайди, миномёт отиб бўлмайди... фашистлар узун гранаталарни ишга солдилар. Биринчи граната ташланди, ёрилмади,

иккинчи граната ташланди, у тошдан нарирокда ёрилди ва парчалари келиб тегди-ю, тошни қимирлата олмади. Учинчи граната портлади... гранатанинг майда парчалари Норматнинг шинели ва оқ халатига ёпишди. Унинг баданларидан иссиқ қон оқа бошлади. Аммо ефрейтор Нормат буни сира сезмас эди. Бошлари ўйилиб, сочлари ишқалиб, юлиниб, миясидан ва тепасидан қора қон тизгиб чиқа бошласа ҳам Нормат тошни думалатиб илгарига силжиди. Қаричма-қарич юриб, охири, қўйнидаги гранатани душманга ирғитди. У торсиллаб ёрилди, иккинчиси ва учинчиси ҳам... Пулемётларнинг овози ўчди...

Полк командири айтгандан бир ярим-икки минут кечикилган эди. Шу маҳал олдинги взвод, рота ва бутун полк атакага қўтарилди. Полк жадаллик билан «ура!» деб тепаликка ташланди. Нормат ҳам уларнинг даҳшатли овозига қўшилмоқчи бўлди, аммо у дармонсиз эди. «119» тепалиги немислардан тозаланди. Оғир вазифа кам қурбон билан ўз вақтида бажарилди.

Майор Юрьев санитар замбилада ётган, юзлари қуйиб, боши ёрилган ефрейтор Нормат Жабборовни оталардек бағрига босди.

1945.

АЙРИЛМАС ДУСТЛИК

Қўкда бир гала юлдузни бошлаб саёҳат қилаётган ой кўчаларда чўзилиб ётган қочоқлар тепасига келиб тўхтади. Ой шуъласида қаторлашиб ва ҳар томонга қарашиб ётган кексалар, аёллар ва гўдаклар юзига сепкил бўлиб тушган уруш доғи, неча кунлик азоб-уқубат, қочқоч ғамгинлиги кўриниб турарди.

Қишлоқнинг кун ботиш томонидаги ўрмон бурчагидан икки марта оқ мушак отилди. Қаёқдандир душман аэропланлари пайдо бўлиб, қишлоққа чодир тикиб ётган қочоқлар тепасида айлана бошлади. Қишлоқ катта ваҳима ичида қолди. Қочоқлар яна бомбалар даҳшатиға учрадилар. Биринчи бомба колхоз отхонасига тушди. Катта отхона куйиб, алангаси қишлоқни ёрита бошлади. Иккинчи, учинчи бомбалар колхозчиларнинг уйлариға тушди. Бир неча уй ер билан яксон бўлди. Бомбалар бирин-кетин портлашиб, қишлоқни ларзаға келтирди. Қишлоқ ёнаётир. Ярадорлар инграмокда. Паррандалар ва ит-мушуклар атрофға сочилмокда. Ғарбдан келаётган шабада туттаган жун, куйган гўшт, суяк ҳидларини кўтариб узоқ-узоқларға таратмокда. Колхоз отхонасидаги 18 та от, фермадаги сигир ва бузоқлар тириклайин куйиб ётардилар. Улар маърашар, чўпонлардан ва эгаларидан ёрдам сўрагандек нидо чиқарар эдилар.

Марш ротасининг жангчилари, йўлни қишлоққа буриб, ёрдам беришға югурдилар.

Қатта уч хонали ёғоч уйни сира таниб бўлмайдди. Ёғочлари куйиб кул бўлган уй ичидан куйган бугдой иси чиқмокда. Ертўла тагидаги картошкалар тутамокда.

— Ёрдам қилинглари!— деган нидо эшитилди. Бу оқ сочли бир қочоқ хотиннинг қизи Марусянинг товуши эди. Қизил аскар Маърифжон овоз чиққан томонга югурди. Икки хотин инграб ётарди. Жингалак сочлари кўзларини тўсиб турган бир жажжи қиз, кекса хотин кўксига қўллари билан ёпишиб, йиғлаб ўтирарди. Маърифжон оқ сочли хотиннинг қонсиз ва тиришган юзларига қаради. Унинг ўнг бетидаги холи ўз онаси Ражабону холанинг холига ўхшаб кетди. Маърифжон сесканиб тушди. «Бу хотиннинг нима гуноҳи бор?» деб ўйлади.

Маърифжон кўз ёшлари оқиб оппоқ ва қонсиз юзлари ювилаётган қизга қаради:

— Сизнинг онангизми?

— Менинг меҳрибон онам,— деди қиз бўғиқ товуш билан ва яна қизарган кўзларидан ёш оқизди.

Маърифжон чўнтагидан олган бинтлар билан хотиннинг яраларини боғлади, уни аравага солиб ҳарбий тиббий пунктга юборди. Маърифжон қизнинг кийим-бош солган тугунларини ҳам аравага ташлади.

Арава орқасидан эргашиб кетаётган Маруся ёшга тўлиб ярқираётган ҳаво ранг кўзлари билан Маърифжонга миннатдорчилик изҳор этиб қаради. Ёигитнинг узун бўйи, қорача юзлари ва эндигина ўсиб чиқаётган мўйловлари қизнинг кўз ўнгида ўчмас бўлиб қолди. Маърифжон марш ротаси билан замбаракларнинг овози чиқаётган томонга жунади.

* *

*

Қонсираб ётган Маърифжон юзларига мулойим қўл ва лабларига соч қиллари тегаётганини сизди. Кимдир унинг яраларини қайтадан боғлар ва пешаналаридан силаб уйготар эди. Маърифжон кўзини очди. Унинг кўзлари позик ва шабадага чиқарилган шамчирокдек милтиллар эди. Унинг нурсиз кўзлари ва қонсиз юзлари аллақандай миннатдорчилик билан ёигит бошида парвона бўлган раҳмдил қизга боқардилар.

— Маруся...—ёигит қизни таниди.

— Маърифжон, Маърифжон.— Маруся унинг пешаналарини силади. Ярасига малҳам қўйгандек, жонига ором бергандек бўлди.

Маърифжон ҳушига кела бошлади. У атрофига кўз

ташлади. Ўрмон хафа кўринар ва севганидан жудо бўлган келиндек қора чодир ичида эди. Жанг тугаган, аммо унинг оқибатлари Маърифжонга маълум эмас.

— Бизникилар қани?— Маърифжоннинг маъюс овози зўрға эшитилар эди.

— Қетишди...— Марусянинг овозидан йиғи оҳанги келарди.

— Сиз қаёқдан билдингиз? Фашистлар қани?

Маърифжоннинг бу саволига қиз аллақанча вақтгача жавоб бера олмади. Унинг кўнгли ярим ва ўша ярим кўнгли ҳам ғазаб билан тўла эди. Безгак тутган кишидек қалтирарди қиз. Унинг тишлари бир-бирига уришиб такиллар эди.

— Мен ўрмонда эдим,— деди Маруся.

Маърифжон чап кўли билан тиралиб, ўрнидан турмоқчи бўлди. Марусянинг ёрдами билан суяниб ўтирди.

Қиз Маърифжонни қучиб, юзларини силарди. Тонг ота бошлади. Ёруғлик арча кокилларини ёриб, ўрмон ичига кира бошлади. Узоқ-узоқлардан артиллерия отишмалари эшитилмоқда. Ўрмонда, яқин атрофларда нота-ниш сўз ва бегона овозлар шовқини келаётир.

— Бу жойдан кетиш керак,— деди Маърифжон.

Маруся уни қувватлади:

— Кетамиз.

* *
*

Қўлтиклаб суяб келган ярадорни катта дарахт олдида қолдириб кимнидир чақирди:

— Максим амаки. Амаки...

Катта қарағай дарахт остидаги қапа ичидан чиққан узун бўйли ингичка киши сўради:

— Нима гапинг бор?

— Сизга бир ярадор келтирдим,— деди партизан қиз.

Табиб Максим ярадорнинг билакларини ушлаб кўрди. Унинг билак томирлари кўм-кўк кўкариб турар, баданлари заъфарон эди. Қишлоқда ўттиз йил табиблик қилган, кейинги йилларда колхоз амбулаториясида ишлаган Максим ярадор Маърифжонга қон қуйди, сут ичирди, қуймоқ пишириб берди. Гулхан ёнига ўтқазиб исинтирди. Қўл-оёқларини уқалади, бошини силади. Пе-

шанаси чит дурра билан тангилган Маруся ёғоч сўри ва похол тушак устида ётган Маърифжон ёнига келди:

— Энди айтинг, нима ҳодисалар бўлди?

Маърифжон Марусянинг саволига оҳиста, хаста овоз билан жавоб қилди:

— Биз махсус топшириқ билан душман орқасида қолган ва «партизанлар ўлкасини» қўриқлаб юрган эдик. Немислар бизга жазо отряди юборди, уч кун оғир жанг бўлди. Уч кеча-ю уч кундуз атака қилди. Танклар, замбараклар ва аэропланлар билан ҳужум қилди. Ильич қишлоғи ҳар куни уч-тўрт марталаб қўлдан-қўлга ўтди. Кейин бизнинг эскадрон фашистлар дарё бўйида нима ишлар қилаётганини билиш учун разведкага борди. Шу кеча кўприк олдида эдик. Фашистлар бизни қуршаб олишди. Биз тегишли маълумотларни олиб, орқага қайтдик. Ўрмонда пистирмага учраб қолдик. Яна жанглар бўлди. Мен яраландим, йиқилдим. Яраларимни боғлаб, ўшмин чуқурликка олдим. Бошқа ҳеч нарсани билмайман. Кейин сизни кўрдим...

— Сиз қайдан келдингиз? Онангиз соғайдими?

Қиз йиғлаб юборди. «Онамнинг қони ва жони фашистларга керак экан», деди қиз.

— Нима бўлди?

— Онам йўлда жон берди... Онамни Лев Толстой қишлоғига кўмдим. Сизлар кетгандан кейин қишлоққа фашистлар келди. Улар аҳолига қаттиқ зулм қилди. Бомбардимондан зўрга сақлаб қолган бор бисотни ҳам талаб кетди. Қаршилиқ кўрсатган кишиларни тикка отиб ташладилар. Одамлар бу зулмга чидамади. Бошини олиб қишлоқдан чиқиб кетди. Эркаклар партизан бўлиб кетишди. Уларни колхоз раиси Никитин олиб кетди. Ўсмир болалар ва қизларнинг кўпчилиги Қизил Армия қисмлари билан бирга жўнадилар. Хотинлар тугунларини қўлтиклашиб ўрмонга кўчиб кетишди. Энди уларнинг кулбалари ўрмон капалари бўлиб қолди. Қочолмаганлар фашист қопқонига тушдилар. Мен комсомол ташкилотининг топшириғи билан душман орқасига ўтган эдим. «Отдохн» отрядида хизмат қилиб турибман. Кечаси бўлган жанглар вақтида ўрмонда эдим. Жанглар тўхтагач, яна Ильич қишлоғига қайтиб келаётиб сизни учратдим...

— Бизникилар қаерда?

— Ильич қишлоғида.

— Фашистлар-чи?

— Улар биз турган ўрмоннинг нариги четида...

— Энди мен Ильич қишлоғига, эскадронга, дўстлар ёнига боришим керак,— деди Маърифжон.

Марусянинг юзлари жиддийлашди. У ўз қарорини айтди:

— Йўқ, сиз бормайсиз. Уларнинг ўзлари шу ёққа келишади.

Табиб Максим тунука чойнакда чой ва ўчоқ тандирда ёпилган булка нон билан бир сиқим майиз ҳам келтирди.

— Буни бизга совға қилиб аэропландан ташладилар.

Маърифжон илжайиб кулди. Шу маҳал гузал Фарғонанинг мевазор боғлари кўз олдига келди.

— Бу майизлар бизнинг томонда битади,— деди Маърифжон мароқ билан.

Маруся қизиқиб сўради:

— Сиз қаерликсиз?

— Мен Ўзбекистоннинг Фарғона водийсиданман. Қишлоғимизнинг табиати шу ўрмон каби жуда соз ва ёқимли. Мен ўрмонларга қарасам, кўз ўнгимдан қишлоғим ўтади.

... Юқорида кўк бахмалга ўранган Фарғона тоғлари, қир остида ўйноқи ва қўшиқчи анҳор, анҳор бўйларида эса колхоз боғлари, боғларда гуллар, гул шохларида булбуллар... Фарғона тоғларидан баҳаво шабада ўрмалаб келади ва анҳорнинг тиник сувларида чўмилиб, атиргулларнинг хушбўй ҳидларини кўтариб боғларда ўтирган кишиларга илтифот қилади. Уларнинг юзларини силаб, сочларини тараб, кучига-куч қўшади. Халқ эса меҳнаткаш. Бир йилда неча марталаб ҳосил олади, тўк яшайди. Мана, уруш бўлгандан бери ўша боғларнинг шафтоли, ўрик, гилос, нок, бодом ва анор каби роҳатижон мевалари жангчиларга ҳам келяпти. Бу майиз ҳам ўша боғларда пишгандир эҳтимол.

— Илгари ҳам шу томонларда бўлганмисиз?— деди Маруся.

— Йўқ. Мен бу ерларни харитада кўрганман. Қардош республикалар билан китоб орқали танишганмиз. Бизга қурилиш материаллари, машиналар ва техника қуроллари шу ёқлардан борар эди. Биз бу томонлардан узоқда бўлсак ҳам бу ерни ўз томорқамиздек билар эдик.

— Русчани яхши гапиряпсиз-ку?

— Рус оғаларимдан ўргандим. Улар бошимиздан

куллик балосини олиб ташлашда бизга ёрдам қилдилар. Биз ҳаммамиз бир ёкадан бош чиқариб ишлаб яшнамоқда эдик. Фашист босқинчилари бизнинг иссиқ ўрнимизни совутмоқчи бўлди, юртимизга чанг солди. Биз оёққа турдик. Рус оғаларимиз, бутун халқларимиз фарзандлари билан ўзбек ўғлонлари ҳам Ватанни ҳимоя қилгани шу ёқларга келди.

Унинг ҳикоясини ўрмон қоронғилигини ёриб келаётган икки отлиқ кишининг товуши бузди. Улар қаршисига чиққан Марусядан сўрадилар.

— Ярадор қизил аскар шу ердами?

— Шу ерда,— деди Маруся.

— Уни олиб кетгани келдик. Генерал Белов юборди.

Маърифжон махсус чанага тушиб ўз қисмига кетаётиб партизан Марусянинг ҳаво ранг кўзларига ва оқиш юзларига зўр миннатдорчилик билан қаради.

1946.

БАРНО

I

Кўпларни саросимага солган бу воқеа Барнонинг бир оғиз гапидан бошланган эди.

Аввало Барнонинг ўзи тўғрисида. Барно жийдакапалик обрўли колхозчининг ёлғиз фарзанди бўлиб, эрка ўсган ўз сўзли қиз. Мактабда ўқиб юрганда ҳам ўзига алам етадиган, гап тегадиган иш қилмас, қолаверса, бировга сўзини бермасди. Ёмон ҳам эмас, аъло ҳам эмас, яхши ўқир эди. Ўн йилликни битириш олдида комсомол ташкилотининг: «Қайси ўқув юртига борасан?» деган анкетасига: «Ўқишга бормайман» деб қисқа жавоб берди. Бундан ҳар ким ҳар хил маъно чиқарди. Баъзи дугоналари «Барно эрга тегармиш» деди, баъзилари, «Барно конкурсдан қўрқяпти» деган миш-миш тарқатди.

Шу орада Барнонинг дугоналаридан кўпи ўқишга кетди, баъзилари ишга кирди. Барно эса, тўсатдан Москвага жўнади-кетди, ўзининг бу сафари ҳақида ҳеч кимга ҳеч нима демади. Дугоналари уни Москвадан қўғирчоқдай башанг келганинигина кўрдилар. Бу ҳақда ҳам ҳар хил тахминлар тўқилди. Аммо дугоналаридан ҳеч бири бу сирнинг тагига етолмади. Барно бўлса йигитларнинг кўзини куйдириб, қизларнинг рашкини қўзғаб, кунига турли-туман капрон ва нейлонларга безаниб юрарди.

Бу сирдан фақат зоотехник Обиджон хабардор эди. У ҳам бўлса тасодифан кўзи тушган бир хат туфайли қилинган тахмин ва фараз эди. Кунцево районидаги «Ильич васияти» колхозининг сутчилик фермасидан «Жийдакапа» фермасига, Барно Ботиrowага тегсин» де-

ли хат келди. Обиджон бу ферма ҳақида кўп яхши гаплар эшитган. Ўқиб юрган вақтида Барнонинг Қунцеводаги мактаб болалари билан хат ёзишиб туришини, айниқса бир қиз билан орқаворатдан иноқлашиб кетганини сезиб юарди. Барно ўн йилликни битириб, ферма ишига кирган ўша қизга меҳмон бўлиб, ҳунар ўрганиб келибди.

Кейинча бу тахмин ҳақиқат бўлиб чиқди.

1959 йил 1 август куни эрталаб Барно сутчилик фермасининг остонасидан ҳатлаб, донгдор сут соғувчи Қандолатга йўлиқди.

— Келдим...

Қандолатхон Барнони яхши билар эди: ёлғиз ўсган, қақажон қиз. Ясан-тусани, пардоз-андозига қараганда фермада ишлайдиган жойи йўқ. Қўғирчоқдай кийиниб юрса бўлади. Сочи икки ўрим, учи қўнғироқ. Шундай олифта қиз сигирлар тепкисига чидаб, молхона шалтоғини тозалармикин? Қандолат: «Бор, қўлингдан келади-ган ишни қил!» деб уни молхонадан ҳайдаб юборгиси келди-ю, охирини ўйлаб қолди. Бу қизга бирор гап айтгандан тил тишлаган яхшироқ...

— Ишонаверинг,— деди Барно Қандолатнинг авзойини кўриб.— Сут соғувчи бўлман деб аҳд қилганман. Тўппа-тўғри ишга тушгани келдим!

Қандолат Барнонинг оёғидан бошигача, бошидан оёғигача яна бир бор синчиклаб қараб чиқди-да, кўзига тикилиб қолди. Унинг қопқора кўзлари тинимсиз ўйнаб, қорачиғлари учкунлаб турибди; қатъийлиги ва айни вақтда шўхлиги, қандайдир ғайрат, шижоатдан далолат берарди. Шу сабабданми ёки қизнинг юзидан ўтолмаганиданми, «йўқ» дегиси келмади. Аммо синамоқ учунми, молхонада ағдарилиб ётган ифлос челақни олиб келишни буюрди. Барно буни дастлабки жанговар топшириқ деб тушунди-да, оёғи олти бўлиб кетди. Қандолатнинг назарида қиз гўё ерни пуфлаб босаётгандай, сигирлар бир газ нарида пашшасини кўриб дум силкитса ҳам тегиб кетармикин, деб ҳадиксирагандай, эғнига заррача чанг юктиргиси йўқдай...

— Ростини айтайми,— деди Қандолат авзойи бузилиб.— Молхона сендай қизларнинг жойи эмас. Бундай ясан-тусанлар билан идораларда ишлаган маъкул.

— Кийимимдан хавотир бўлманг, опажон!— Барно шу оннинг ўзида кўздан ғойиб бўлиб, бир зумда молхонадан бутунлай бошқача бўлиб чиқди. Эғнида кўк штапель

пижама, узун шарвар, оёгида босаножка, юришлари чаққон.

Қандолат ҳайрон бўлиб қолди.

Шундай қилиб, Барно соғувчи бўлиб олди. Дастлаб унга битта сигир бердилар. Барно унга «Олмахон» деб ном қўйди. «Олмахон» ётсирадими ёки янги ўргамчик бармоқлар пишмаганиданми, биринчи кун одатдагидан икки литр кам сут берди. Эртасига, индинига ҳам шундай. Тўртинчи кунга ўтганда соғувчилар, «сигирни ўзинг эмиб қўйяпсанми?» деб уни мазах қила бошладилар.

Барно ўша кезлари гап уқмас кар, сўз қотмас соқов бўлиб олди. Кун чиқар-чиқмас қўлида чамадончаси билан фермага келади-да, кийимини алмаштириб, «Олмахон» ёнига боради. Кун бўйи нима қилгани билан бировнинг иши йўқ. Кечқурун уни душ олдида учратадилар ёки ясан-тусани билан майда қадам ташлаб уйига қайтаётганини кўриб қоладилар. Ана шундай кезларда Барнонинг ташқи кўринишига ғаш келиб юрган соғувчилардан бири: «Сатанг соғувчимизга қараб қўйинглар — юриши хон юришу, соғиши бир сигир» деди. Шундан кейин баъзилар истеҳзо билан ёки ҳазиломуз уни «Сатанг соғувчи» дейдиган бўлдилар. Барно, бу хил заҳарханда гаплардан вужудига титроқ кирса ҳам, тишини тишига қўйиб юраверди. Унинг қалбида катта мақсад пишиб етилмокда эди.

Ҳамма ҳайрон: ўзига гард юқтирмайдиган, гап тегизмайдиган абжир қиз негадир шунча мазахларга чидаб, индамай юрибди? Мактабнинг тарбиясими ёки балоғат таъсирими?

Бу ҳаммадан кўпроқ зоотехник Обиджонни қизиқтирар эди. Обиджон юмалоқ, калта бўйин йигит бўлиб, ёшликдан шўх, гапдон ва тегишқоқ ўсган. Ўн йиллик мактабни Барнодан икки йил аввал тамомлаб, Тошкентда зоотехниклар тайёрлаш курсида ўқиб келган. У ҳам фермага биринчи келишида Барнога ўхшаб ясаниб келган ва эртасигаёқ янги кийимлари кир тоғарага солинган. Бу қиз эса ҳар куни молхонага оҳори тўкилмаган кийимда келади...

Обиджон бир куни эрталаб унинг йўлини пойлади, кўзи кўзига тушгач, тегажаклик қилди:

— Кинога кетяпсизми, яхши қиз?

«Яхши қиз» Обиджонга дарҳол боқди-да, ачитиб, жавоб қилди:

— Зоотехниклик илмини билиб келган десам, киноя билимини ўрганиб келган экансиз-да...

Обиджон бўйнигача қизариб, лол бўлиб қолди. Унинг назарида Барнога бир гап етарли, икки гап ортиқча эди. Обиджон қизарган юзларини яшириш учунми, ветпунктга кириб кетганича ўша куни фермада қорасини кўрсатмади. Шу ҳодисадан кейин Обиджон Барно туғрисида кўп ўйлайдиган бўлиб қолди. Унинг пичинги ёдига тушаверди. Унинг табассумими, кўзидаги жозиба ўтларими, ёки хушбичим кийимларнинг ўзига ярашиғими, абжирлиғими, хуллас, нимасидир Обиджонга ёқиб қолди. Уни кўргиси, у билан гаплашгиси келаверди.

Барнонинг бу юришига «отинчаси» Қандолат ҳам ҳайрон. Қандолатхон колхоз қурилишидан аввал Жийдакапада камбағал, якка деҳқон оиласида туғилган. Сутдан қаймоқ, қаймоқдан сариеғ чиқарган, қатиқ увитиб, айрон шопириб кун ўтказган. Қандолатнинг ўша кезларда кўзи пишган эди. «Тақдир экан», унинг ўзи ҳам чорвадорлар оиласига келин бўлди. Мана энди Ҳамдамжоннинг сутчилик фермасига мудир бўлганига ва Қандолатхоннинг соғувчилик қилаётганига ҳам ўн беш йил бўлай деб қолди. Қандолат соғувчи бўлган йили сигирлар подада боқилиб, уларнинг учдан бири соғиларди. Соғилганда ҳам эрталаб, кечқурун бармоқлаб соғиларди...

Шу бинолар, автосуғориш, автосоғиш, автоовқатлантириш сингари «авто-авто»лар яқиндагина Қандолатнинг кўз олдида қурилган. Унинг донгдор соғувчи бўлганлиги ҳам ферманинг шу тез ўзгарган даврига хос. Аммо Қандолат Барноларнинг тутумини тутиб, кийимини кийган эмас. Еш кизга фермада ясаниб юриш нимаси? Қандолат бир куни шу ҳақда тўппа-тўғри унинг юзига айтмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаганда, хаёлига бошқа гап келиб: «Шундоқ фермада ясанса нима бўлибди? Эплаб кийса кияверсин!» деб қўя қолди.

Бора-бора Барнонинг бу одатига бошқалар ҳам кўниқиб кетдилар. Шу орада шогирд ҳам ўн-ўн беш сигир соғадиган бўлиб олди, қулоғи очилиб, тили чиқа бошлади, яъни ўзи ҳақидаги заррача гапни дарҳол оғзидан илиб, ёқасига ёпиштирадиган бўлди. Бу ҳам ҳолва! Барно 1960 йилнинг 7 март куни тонг отарда фермага келиб, қалбида пишиб етилган бир гап билан ҳамма ёқни ағдартунтар қилиб юборди:

— Сигирлар озодликка чиқарилсин!

Бу гап шу қиздан чиққанига ҳеч кимнинг ишонгиси келмади. Ахир у, молларни боғлаб боқишдан, уларни автосуғорғичда суғориш, автоовқатлантиришдан воз кечишни талаб қилмоқда. Автосоғиш системаси ҳам йўқолсин, демаса эди ҳали. Буларнинг ҳаммаси йўқолса, молни ким боқади, уни ким, нимада соғади? Буларга эришгунча Ҳамдамжоннинг соқоли, Қандолатхоннинг сочи оқарган-ку. Фермани механизациялаштиришга озмунча меҳнат ва маблағ сарф бўлдимиди? Бунча автоматлар осонлик билан топилибдимиди! «Намунали ферма» деб бу ҳақда ёзмаган газета қолмаган эди-ку! Нусха олгани келиб кетган кишилар оз бўлдимиди! Шундоқ ферма усул-тартибини она сути оғзидан кетмаган қизча бузаман деб турса-я!

Бу «исён»дан ферма мудирининг тепа сочи тик бўлди:

— Ферма мактаб партаси эмаски, болалар у ёқдан-бу ёққа кўтариб юрсалар. Сатанг қиз тушини сувга айтсин!— деди жаҳл билан.

— Ҳамдам ака,— деди Барно табиатига хилоф бо-сиқлик билан,— бундоқ ўйлаб кўринг, шу ишимиз тўғри-ми? Ҳисоблаб чиқсам, иккита сигирга бир одам парвона!..

Ҳамдамжон гап тополмай, тили ғулдураб қолди. Қандолат бўлса шундай қизни шогирд қилиб «оғримаган бошига олтин таёқ» орттирганидан эри олдида юзи шувит, сочини битта-битта юлғудай хуноб, Обиджон ҳайрон.

Барно тобора авжига чиқмоқда:

— ... Ҳайвонни бунчалик ардоқлашдан мақсад кўп сут олишми? Ундоқ бўлса жониворни «қамок»дан чиқаринг. Бечоралар занжирбанд бўлиб туёғига ем тушиб қолибди. Қўйиб юборинг, егани танасига сингсин. Билдингизми?

Ҳамдамжон унинг бу гапларини ўзича тушунди-да, хўмрайди.

— Мол боқиш қийин бўлса, енгилроқ ишга ўтиб ол!

— Мол боқиб, сигир соғиш оғир ишми?

— Жуда оғир, ишни енгил қилайлик, иш кам, сут кўп бўлсин деяпман. Ҳайвон ҳайвонлигида туради, одам одамлигида!

— Мен сенинг ўрнингда бўлсам, гўнғхонада ивирси-май, тирноғимга лак суркаб, бетимни улага бўяб юрардим.

Обиджон шу киноядан Барнонинг тутатиб, чўғ пур-

каб юборишини кутган эди. Йўқ, қиз тутакмади, босик, лекин қатъий жавоб қилди:

— Пардоз қилишга фермада ҳам улгуравераман.

— Соғувчи бўлсанг сигирингга қара, пардоз-андозга вақт қани!

— Вақтни ўзим топаман,— деди Барно ва сумкаси-дан хийла эскириб, анча ғижим бўлиб қолган газетани олиб, Ҳамдамжонга узатди.— Мана шунда айтилган ишлар бизда ҳам амалга оширилса, ҳамма нарса ўз жойига тушади. «Ильич васияти»да ўз кўзим билан кўриб келганман.

Ҳамдамжон газетани олди, у ёқ-бу ёғига қаради, аммо нимани қидираётганини билмай, кўзи тинди. Оқ коғоз бетига қора ҳарфлар унинг кўз ўнгига чумолидай ўрмаламоқда.

— Эски газета экан, нима бўлибди?

Барно газетани қайтариб олди:

— Кўзингиз хиралашиб қолибди.

Обиджон газетанинг биринчи саҳифасида катта ҳарфлар билан терилган сарлавҳани кўриб қолди. Аллақандай тажриба ҳақида ёзилган эди. Олиб ўқигиси келди-ю, сўрашга ботинолмади. Барнонинг ўт пуркаб юборишидан кўркди. Унинг бетараф туриши ферма мудирига ёқмади.

— Одам деган шундай ҳам лапашанг бўладими?— деди Ҳамдамжон зоотехникка аччиқ қилиб,— айтсанг бўлмайдим!

— Бу киши нимани айтарди?— деди Барно унинг гапини оғзидан илиб.— Обиджон ҳақиқий мол доктори бўлса, сигирнинг дилини билар эди. Дилини билган одам унинг тилини авточўмичга боғлаб қўярмиди.

Обиджон ферма мудирига қараб, бу нимаси, дегандай елкасини қисди.

— Ўзингизни соддаликка солманг, Обиджон ака!— Барно гапида давом этди.— Сигирлар темир чўмичларга тумшук тикишга безиллайдиган бўлиб қопти-ку. «Олмаҳон»нинг тилини кўрдингизми? Гўшт бўлиб кетибди. Жонивор водопровод қувурининг зангини ичавериби чаги кирлаб кетибди-ку... Автосуғоргични йўқотиш керак.

Бу гапдан Ҳамдамжоннинг шу қадар жаҳли чиқдики, ҳозир ўзини зўрға босди: «У дейди, бу дейди, нима балога йўлиқдим мен!»

Бу зоотехникнинг соҳасига хос бўлгани учун Обиджон сўради.

— Бу гап кимдан чиқди, Барнохон?

— Сигирлардан чиқди. Ишонмасангиз, ўзларидан сўранг,— деди-да, қиз молхонага кириб, «Олмахон»нинг бошбоғини ечиб юборди.

Ола сигир қафасдан қутулган қушдай силкиниб, ду-мини баланд кўтарганича, ўйноқлаб молхона эшигидан чиқди ва Барнога миннатдор бокиб қўйди-да, ферма саҳнидан оқиб ўтадиган ариқча томон югурди. «Олмахон» оқин сувни шу қадар завқ билан симирдики, иложи бўлса, бир қатрасини ўтказиб юбормаса...

— Кўрдингизми?— деди Барно ўз сўзини исботлагандай.

Ҳамдамжон билан Обиджон, автосуғорғичда сув қолмадимикин, дегандай суғорғичларни қўл билан босиб кўрдилар. Занг аралаш сув Обиджоннинг юзига сачради, бир неча томчиси лабига тегди. Ундан хлор тами келди. Туфлаб ташлади. Барно қаҳқаҳлаб кулиб юборди.

— Қалай, ширин эканми?

Обиджон гап қайтармади, аксинча, у яхши қизнинг яхши хислат, яхши ниятларини кўз олдига келтириб, унга мулоим қараб қўйди.

Шу воқеадан кейин Барнонинг бағри тоғдай кўтарилди. Аммо Ҳамдамжон унинг таклифларидан бирортасини маъқул топмади. Унинг назарида бу таклифлар «чорвачилик маданияти» деб аталган методни бекор қилиб, катта қийинчиликлар билан ўрнатилган тартибни йўққа чиқарар эди. Шу сабабдан у, Барнога «Овора бўлма, ҳеч ким ферма механизациясини бузмайди» деб қатъий ҳукм чиқариб айтди.

Барно ферма мудирини худди шундай жавоб қилишини кутган эди. Чунки колхозда кейинги вақтда гўшт-сутни кўпайтириш учун ҳеч нимани аямас эдилар. Юз гектар ҳисобига гўштнинг тоннаси, сутнинг килограмми кўпайса бас, унинг нималар эвазига кўпайиб, неча пулга тушаётганини ҳисоблаш йўқ. Барнонинг хомчўтига кўра ферма одамларини бемалол беш ҳисса камайитириш мумкин. Энг муҳими — сут билан гўшт, ёр кўпаяди ва арзонлашади. Маъмурчиликнинг калити шу-да!

Барно ўз фикрларини баён қилиш учун правлениега йўл олди. Албатта, ферма эшигидан чиқишидан аввал кийимларини алмаштириб олишни унутмади. У, аждаҳолар расми солинган хитойча зонтини соябон қилганича, раис кабинетига кириб келди. Қолхоз раиси Жалилов фермадаги воқеадан хабардор эди. Унга молхонадаги машмашани аллақачон бирига икки қўшиб етказган эдилар. Шундан кейин унда «оқ сутни қора деган ким? Албатта, Барно!» деган фикр туғилиб қолган эди. Шу ваздан Жалилов уни хўмрайиб кутиб олди:

— Тўйдан келяпсанми, бозорданми?

— Фермадан,— деди кулимсираб Барно.

Жалилов унинг кийимларига кўз ташлаб олгач, яна пичинг қилди.

— Фермада ҳам соябон билан ишляпсанми?

— Нега ундай дейсиз?

Жалилов қаттиқроқ хўмрайиб, Барнонинг қўлидаги ярим ёпик зоннга қаради.

Барно «кечирасиз» деди-да, зонтни ёпди. Жалиловнинг ёнидаги стулга ўтириб, жиддий оҳангда гап бошлади. Жалилов унинг маслаҳатига зор эмасдай тескари қаради. Барнонинг назарида Жалилов бамисоли бўёқчининг нилига тушиб чиққан аркондай ўзгариб кетибди. Азалдан хушфеъл одам нос элитган кишидай қовоғини осилтириб, лунжини дўрдайтириб ўтирибди.

— Йўқ десангиз ҳам майли, аммо гапимга қулоқ солсангиз бас,— деди қиз.— Мени фермадан ҳайдаб юборсангиз ҳам розиман, гапимни тингланг!..

— Гапиравер, қулоғим сенда.

Барно гап бошлади. Дастлаб эътиборсиз, ғижиниб ўтирган Жалилов бора-бора жаҳлидан тушиб, унинг оғзига тикилиб қолди. Унинг қўлидаги газетани олиб, қошларини чимириб ўқишга тутинди. Буни Барно ўзининг ярим ғалабаси, деб билди-да, стулни раисга яқинроқ жилдириб, унинг кўзларига тикилиб олди:

— Бизнинг колхозда ҳам шундай қилса бўлмайдими! Ўз кўзим билан кўриб, тартибни ўрганиб келганман, жуда кам чиқим иш! Мана тажрибаси...

Жалилов газетадан кўзини олиб, «қақажон қиз»га қараб қўйди. Бу қараш Барнога бежороқ туюлди. «Ёқмадимикан? Шундоқ иш нега ёқмади?»

Жалилов керакли нарсаларни аллақачон ўқиб ва ўқиб олган эди. Уни таажжублантирган нарса Барнонинг журъати... Жалилов ўйга толди: қишлоқда «сатанг» деб ном чиқарган қизнинг аввало фермага бориб ишлаши, қолаверса, мана бундоқ журъат қилиш — унинг юришини кўрган кўзга ғализ, таърифини эшитган қулоққа эриш, ақл бовар қилмайди... Шундай париллаган қиз озода молхонани ёпиб, гўнг кечишдан кўркмай кўрада юрмоқчи. Ўн беш сигирни зўрға эплаган соғувчи — юз эллик говмушни соғармиш. Колхозбоп гапларни топибди. Ким ўзгартди бу қизни? Ниманинг кучи бу?.. Хўш, хўш, фермани бино қилишга озмунча пул кетдими? Кечаги янгилик бугун эскирди қолдими? Ўзига-ку, ишон-маса бўлади, аммо мана бу газетада ёзилган гапларга ишонмаслик қийин, ҳа, қийин...

Жалиловнинг хаёлидан ўтган нарсалар Барнога сир эди. Бировнинг ичидагини биров қаёқдан билсин. Шу орада Барнонинг нафаси пуфакдай тарсиллаб кетди: «Бепарволик ҳам эвида-да!»

Ниҳоят, орадан бир ош пишгундай вақт ўтгач, Жалилов газетани столга қўйди. Барно бунга Жалиловда пайдо бўлган муносабатни унинг сўзидан эмас, балки ушбу газетани столга қўйишидан сизди. Жалилов газетани ижирғаниб қўлга олган эди, ўқиб бўлгач, тахламай, букламай, беозор стол ойнаси тагига аста ёзиб қўйди. Бутун бошлик саҳифа — сарлавҳаларидан то охирги ундов белгиларигача барала кўриниб турибди. Демак, раисга ҳам маъқул: мана энди ишлар чакқон юришиб кетади. Барно бутун вужуди билан Жалиловнинг оғзини пойлади. Аммо Жалиловнинг «бисмилло» си қизнинг қалбида йилтираган қувонч учқунларини ўчирди:

— Хўш, шу билан менга нима демоқчисан?

Жалилов бутун оғирлигини столга ташлаб, тирсаклари билан ойнадаги газетанинг сарлавҳаларини ёпиб олди. Барнонинг назарида бу оғир тирсаклар унинг ташаббусини эзиб, мажақлаб ташлагандай эди, у тўсатдан сергўшт тирсаклар остидан бир учи чиқиб турган газетани торткилай бошлади. Афсуски, газетанинг бир бурдасигина узилиб чиқди. Барно, бир кўзи раисда, бир кўзи йиртиқ газетада, ҳанг-манг туриб қолди.

— Нега анқаясан, елимни олиб ке, ямаб қўямиз! — деди Жалилов йиртиқ газетани қўлига олиб.

Елим саҳифани бутлагач, Жалилов уни столининг тортмасига ташлаб қўйди.

— Правлениеда ишлаб чиқамиз. Қўпчилик нима деса шу!

Барно Жалиловнинг одатини яхши билар эди. У, яримта гап айтмайди, иккита гапни ёмон кўради. Шу боисдан Барно «хайр» дейишдан бўлак гапни ўзига ортиқча билди. У, зонтни боши оша тутиб катта кўчадан эмас, одатдагидек сўқмоқдан юрди. Правление маъқуллармикин? Борди-ю, «йўқ!» деб жавоб қилса. Барно яна қайси эшикни чертади?

III

Ҳамдамжон ферма ходимларини тўплаб, нималарнидир маъқуллашиб ўтирган аснода Барно пайдо бўлди. Барча бирдан унинг ўйчан юзига бокди. Қарашлари ўзгача. Қандолатхон эрининг гапини тарозига солаётган бўлса керак, ер чизиб ўтирибди. Мол боқувчилар «подачи камайса сут қўпаяди» дегандек мамнун ўтирибдилар. Обиджон дам Ҳамдамжонга, дам Барнога қарайди. Агар унинг кўз ҳаракатларида дилидаги гаплардан бир ишора бўлса — Барнонинг гапи маъқул дейди у. Фақат Ҳамдамжон Барнони ҳозирнинг ўзидаёқ фермадан ҳайдаб юборишга тайёр. Бўш келса бели синишини тушунган Барно дарҳол кийимларини алмаштириб, шарпа сезмаган одамдай одатдаги юмушига тутинди.

Кечкурун соғувчилар уй-уйларига жўнади. Ҳар кечда Барнони кутиб турадиган Қандолат бу оқшом унга индамай эри билан бошлашиб кетаверди. Бундан Обиджон хабардор эди. У шафтолизорда «яхши қиз»нинг йўлини тўсди:

— Бирга кетсам майлими?

— Йўлимиз бир бўлса майли.

Обиджон сезгир йигитлардан бўлгани учун унинг нима демоқчи эканини дарҳол пайқади, «йўлимиз бир» дегандек унга маънодор қаради. Унинг бу қараши аввалги бефарқ қарашлардан мутлақо бўлакча эди. Барнонинг назарида унинг кўзлари «буюр яхши қиз, қулинг бўлай!» дерди.

Улар бир-бирларига суқланиб тикилганича, шафтолизорда узоқ қолишди. Боғ қорая-қорая қалин ўрмон тусига кирди. Йўловчилар ҳам тинди. Далалар, боғлар, куш-

лар ҳам ухлади. Кўкдаги ой, ерда ёнма-ён турган икки ёш юрак сергак, холос. Боғ қўриқчиси йўталавериб безовта қилмаса, улар яна ҳам узоқ гаплашарди. Обиджоннинг тили бийрон...

Барно кўз ўйнатиб бокди-да:

— Хушомадми?— деди.

— Йўқ, йўқ! Ишонинг, юракдан севаман!

Шу билан уларнинг бу галги учрашуви тугади. Қиз ҳовлисига кириб, дарахтлар соясига кўмилгач, йигит изига қайтди. Барнонинг сўнгги гаплари унинг учун тенгсиз жумбоқ эди. Обиджон ҳам унинг тагига етмагунча ором сезмади. Бу жумбоқ тонг отар чоғи, Барно шафтолизор сўкмоғидан ферма томон шошилиб ўтаётган дақиқаларда ечилди: «ўзини севган киши унинг ҳулқини ҳам севиши керак...» Шундай демоқчи. Ҳа, шундай...

Обиджон адашмаган эди. Правление мажлисидан кейин бунга айниқса яхши англади. Мажлис тугаб ҳамма уй-уйига қайтганда, улар яна шафтолизорда учрашдилар. Барно қувноқ ва миннатдор:

— Бошимни осмонга етказдингиз. Раҳмат. Йўлимиз бир экан...

— Шу йўлда доим биргамиз.

Бу кучли завқ, жўшиб-тошиш қаёқдан келди? Бунга Обиджоннинг ўзи ҳам билмайди. У қизни маҳкам қучоқлаб олди.

— Эртага совчи юборсам майлими?— деди кўзини қиз кўзига қадаб.

Гапдон қизнинг тилига калима келмай қолди. Унинг кучли билаклар ҳалқасидан қутулиши ҳам осон бўлмади. Уриниш ортиқча эди. Ҳалқанинг қулфи чин ваъда калигига очилади.

— Майли...— деди Барно табассум билан.— Лекин эртага эмас... Обиджон.

— Қачон?

— Ишларимиз бир ёқлик бўлсин. Кейинроқ...

IV

Обиджон кутган, Барно ўйлаган қайта қуриш ишлари ҳадеганда бошланавермади. Бу орада Барно ҳам ҳузур-ҳаловатини йўқотди. Жалилов «эрта кел, индин кел, бафуржа ҳал қиламиз» дейишини қўймади. Барно правлениега қатнашдан зерикмади. Узоққа чўзилаётган бу